

Hij schiep ons, Hem behoren wij

**Onderzoek naar het spreken over
JHWH als schepper van Israël
binnen de theologie van Jesaja**

Auteur: Kasper de Graaf (15004)

Afstudeerscriptie (MTP-AS)

Datum: 24 juni 2021

Begeleider: prof. dr. J. Dekker

Woord vooraf

Jesaja bevat hele bekende woorden. In Jesaja 43,1 klinkt bijvoorbeeld een uitspraak die bekend is van de doopkaart: "Ik heb je bij je naam geroepen, je bent van mij!" Die woorden zijn zo bekend dat ze niet altijd tot mij doordringen als ik ze hoor of lees. Andere woorden zijn echter minder bekend. Soms zijn ze zo vanzelfsprekend lijken dat je er zo overheen leest. Dat geldt voor hoe Jesaja 43,1 begint: "Welnu, dit zegt de HEER, *die jou schiep*, Jakob, *die jou vormde*, Israël: ..." Het is een formulering die de echte boodschap nog moet inleiden en mij daarom nooit opviel. Toen ik echter zocht naar een onderwerp voor mijn scriptie, viel mijn oog ineens op deze formulering. God presenteert zich hier als schepper van Israël (vgl. 43,15). Die titel klinkt vanzelfsprekend: God staat aan het begin van zijn volk, uiteraard. Tegelijk vond ik de titel niet zo vanzelfsprekend klinken. Schepping verbind ik namelijk niet zo snel aan *een volk*, eerder aan de wereld als geheel of aan mij als persoon. Het leek mij de moeite waard om verder te onderzoeken wat deze formulering te betekenen heeft. Toen bleek dat naar dit motief nog nauwelijks onderzoek was gedaan, was het thema voor dit onderzoek snel geboren.

Tijdens het onderzoek heb ik soms gedacht: waar ben ik eigenlijk aan begonnen? Allereerst was er nog weinig over specifiek de schepping van Israël geschreven, dus het was een hele klus om de juiste literatuur te vinden. Bovendien is het eigene van de titel van JHWH als schepper van Israël lastig te achterhalen, doordat die vaak tussen andere aanduidingen staat. Toch moet het wat te betekenen hebben. God stelt zich niet voor niets zo voor, in Jesaja 43-45 zelfs meermalen. Deze zoektocht was soms best ingewikkeld, maar ook ontzettend boeiend. Ik ontdekte steeds meer hoe rijk de boodschap is in die aanduiding van JHWH als schepper van Israël. Het resultaat van mijn onderzoek naar dit motief ligt voor u. Ik hoop dat het lezen ervan voor u even verrijkend is als het schrijven voor mij was.

Ik bedank prof. dr. J. Dekker, die mij bij dit onderzoek heeft begeleid, voor het meedenken bij het komen tot een onderzoeksvraag, en de waardevolle tips en feedback die hij mij heeft gegeven tijdens het onderzoek en tijdens het schrijven van deze scriptie. Ook bedank ik dr. E. Brink, die mij een grote dienst heeft bewezen door mee te lezen met de scriptie en nuttige feedback te geven, waardoor het geheel beter leesbaar is geworden. Bovenal dank ik mijn Hemelse Vader, dat Hij mij de kracht heeft gegeven voor dit onderzoek. Ik dank Hem dat Hij zich zo heeft laten kennen, dat wij steeds weer mogen onderzoeken wie Hij is. Ik bid dat dit onderzoek mag bijdragen aan groei in kennis van Hem. Dit onderzoek gaat immers over Hem, als schepper van Israël. Daarom: alle eer aan God!

Kasper de Graaf

Gramsbergen, 24 juni 2021

Inhoudsopgave

Woord vooraf	1
Inhoudsopgave	2
1. Inleiding	5
1.1. Inleiding	5
1.2. Relevantie	5
1.3. Theoretisch kader	7
1.4. Opzet van het onderzoek	7
1.5. Methode	9
2. Een overzicht van teksten over JHWH als schepper van Israël	11
2.1. Inleiding	11
2.2. De werkwoorden עָשָׂה, יָצַר, בָּרָא en יָצַר	11
2.3. De teksten in Jesaja	12
2.3.1. Jesaja 17,7	12
2.3.2. Jesaja 27,11	13
2.3.3. Jesaja 29,16	15
2.3.4. Jesaja 43,1.7	16
2.3.5. Jesaja 43,15	17
2.3.6. Jesaja 43,21	18
2.3.7. Jesaja 44,2	19
2.3.8. Jesaja 44,21	20
2.3.9. Jesaja 44,24	21
2.3.10. Jesaja 45,9.11	22
2.3.11. Jesaja 51,13	23
2.3.12. Jesaja 54,5	24
2.3.13. Jesaja 64,7	25
2.3.14. Jesaja 65,18	26
2.4. Conclusies vanuit de teksten in Jesaja	27
2.5. Teksten elders in het Oude Testament	28
2.6. Conclusies	31
3. JHWH als schepper van Israël en Gods scheppen in ruimere zin	33
3.1. Inleiding	33
3.2. Albertz' onderscheid tussen <i>Weltschöpfung</i> en <i>Menschenschöpfung</i>	33

3.3. Teksten waar beide lijnen dichtbij elkaar komen	35
3.4. Schepping onder één noemer?	36
3.5. Schepping van hemel en aarde	37
3.6. Schepping van Israël en schepping van hemel en aarde	39
3.7. Conclusies	40
4. JHWH als schepper van Israël in verleden en/of toekomst	42
4.1. Inleiding	42
4.2. JHWH als schepper van Israël in het verleden	42
4.3. JHWH als schepper van Israël in de toekomst	44
4.4. JHWH als schepper van Israël in het verleden, maar wel geactualiseerd	46
4.5. Conclusies	47
5. JHWH als schepper van Israël en andere titels/relatieaanduidingen	48
5.1. Inleiding	48
5.2. Focus op JHWH of op Israël?	48
5.3. Andere titels van JHWH	49
5.3.1. Heilige van Israël	49
5.3.2. Koning	50
5.3.3. Onvergelijkelijke	51
5.3.4. JHWH van de legermachten	52
5.3.5. Rots	53
5.3.6. Samenhang en eigenheid van de diverse titels	53
5.4. Andere aanduidingen voor de relatie JHWH-Israël	53
5.4.1. Verlossing	54
5.4.2. Verkiezing	56
5.4.3. Knecht	57
5.4.4. Vader/kind	58
5.5. Conclusies	59
6. JHWH als schepper van Israël en zijn relatie met de volken	62
6.1. Inleiding	62
6.2. De volken in beeld in Jesaja	62
6.3. De volken in de verdere heilsgeschiedenis	63
6.4. De volken en JHWH als schepper van Israël	64
6.5. Conclusies	65
7. Conclusie	67

7.1. Conclusies	67
7.2. Slotbeschouwing	69
7.2.1. Relevantie	69
7.2.2. Aanbevelingen voor verder onderzoek	70
Literatuurlijst	72

1. Inleiding

1.1. Inleiding

Jesaja is een rijk boek in het Oude Testament, waarin diverse thema's aan de orde komen. Zo heeft het thema schepping in Jesaja al vaak de aandacht gehad, vooral vanuit Jesaja 40-55.¹ Meestal gaat het daarbij vooral over schepping van hemel en aarde. Dat is ook waar mensen vandaag vooral aan denken als het over schepping gaat. Maar zo nu en dan spreekt Jesaja over JHWH als de schepper van *Israël*. Dit is een opvallend motief: schepping van een volk. En dit motief heeft nog maar weinig specifieke aandacht in onderzoek. Dat wordt gesignaleerd door Stephen Lee, in zijn dissertatie uit 1993 over schepping en verlossing in Jesaja 40-55:

“Despite their common desire to interpret YHWH’s acts of creation and salvation as one and the same, scholars often find that the prophetic texts remain quite open as to what this divine act of creation of Israel actually means in its context. Thus, a re-examination of the situation is deemed necessary.”²

Inmiddels zijn 28 jaar verstreken, maar nog steeds is hier een lacune in het Jesajaonderzoek. Daarom wil ik dat thema oppakken in dit onderzoek. Ik richt mij daarbij op de *theologische* betekenis van het spreken over JHWH als schepper van Israël binnen het boek Jesaja. Daarbij formuleer ik de volgende centrale vraagstelling:

Wat is de plaats en betekenis van het spreken over JHWH als schepper van Israël binnen de theologie van het boek Jesaja?

1.2. Relevantie

In het voorgaande is al iets gebleken van de academische relevantie van dit onderzoek. Het spreken over JHWH als schepper van Israël is een opvallend motief, maar heeft nog weinig specifieke aandacht gehad in het onderzoek. Voor het begrijpen van de boodschap en theologie van Jesaja kan dit motief niet worden genegeerd. Wat betekent het voor de boodschap van Jesaja dat het scheppingsmotief wordt gebruikt om de relatie tussen JHWH en Israël te verwoorden?

---

¹ Dat geldt o.a. voor Harner, ‘Creation Faith in Deutero-Isaiah’; Stuhlmüller, *Creative Redemption in Deutero-Isaiah*; Albertz, *Weltschöpfung und Menschenschöpfung*. De toespraak op Jesaja 40-55 is niet vreemd, omdat schepping vooral voorkomt in die hoofdstukken. Dat is te zien aan de frequentie van de scheppingswerkwoorden: *ברא* komt in Jesaja 21 keer voor, steeds met God als subject, waarvan zestien keer in Jesaja 40-55. *יצר* komt 27 keer in Jesaja voor, achttien keer met God als subject, waarvan veertien keer in Jesaja 40-55. *עשה* komt 90 keer voor in Jesaja, waarvan 22 keer de context duidelijk schepping is, en daarvan komt het werkwoord veertien keer voor in Jesaja 40-55 (vgl. Fanwar, *Creation in Isaiah*, 2).

² Lee, *Creation and Redemption in Isaiah 40-55*, 196.

Verder heeft dit onderzoek een actuele relevantie inzake geloofsbeleving. Vandaag ligt binnen de geloofsbeleving van veel mensen in de kerk de nadruk erop dat God ieder mens gemaakt heeft. Wonderlijk gemaakt, zo zingt Psalm 139. In christelijke seksuele vorming heeft dat bijvoorbeeld een centrale plek. Dan gaat het vooral over de mens als schepsel en persoon. In Jesaja gaat het echter over JHWH schepper van het *volk* Israël. Hoewel het in Jesaja meestal gaat over het volk Israël, eigenen christenen zich die teksten vaak individueel toe. Een voorbeeld is Jesaja 43,1. Die tekst is bekend van doopkaarten. Daar wordt echter Israël aangesproken, als volk, als collectief. Onderzoek naar JHWH als schepper van Israël binnen de theologie van Jesaja kan zo verdiepend of corrigerend werken voor de meer persoonlijk, individueel gerichte geloofsbeleving van mensen vandaag.

Daarnaast hangt de thematiek van JHWH als schepper van Israël samen met het huidige academische (en kerkelijke) debat over Israël en het Joodse volk vanuit christelijk perspectief. Waar de kerk vroeger door velen als vervanging van het volk Israël werd gezien, hebben theologen zich zeker na de Tweede Wereldoorlog gedwongen gezien om op een andere en meer genuanceerde manier naar de verhouding tussen kerk en Israël te kijken. Het volk Israël, het Joodse volk kan niet worden genegeerd binnen kerk en theologie. De discussie over kerk en Israël is een onderzoeksveld op zichzelf, dus ik kan niet breed ingaan op deze vragen, maar mijn onderzoek gaat specifiek over JHWH als schepper van *Israël* en raakt daarom aan deze materie.

Tevens heeft mijn onderzoek relevantie in het kader van gemeenteopbouw. Hier is het nodig voorzichtig te spreken. Wat in Jesaja over Israël wordt gezegd kan immers niet één op één op de kerk worden toegepast. Toch kan wat in Jesaja over de relatie tussen JHWH en zijn volk Israël wordt gezegd van betekenis zijn voor de kerk. In Jesaja 43,21 zegt JHWH bijvoorbeeld dat Hij dit volk (Israël) geformeerd heeft om zijn lof te verkondigen. Dat doel vindt vanuit het Oude Testament voortgang in het Nieuwe Testament. In 1 Petrus 2,9 wordt namelijk over de kerk gezegd dat zij een volk is dat God zich verworven heeft om Gods grote daden te verkondigen. De kerk deelt dus op een bepaalde manier in het doel waarmee JHWH Israël zegt te hebben geschapen. Hoewel in het Nieuwe Testament verder niet in scheppingsterminologie over de kerk gesproken, heeft het spreken over JHWH als schepper van Israël zo betekenis voor gemeenteopbouw.

Tot slot is mijn onderzoek over JHWH als schepper van Israël relevant in verband met het idee van maakbaarheid, onafhankelijkheid en zelfstandigheid dat dominant is in de samenleving. Het scheppingsmotief kan dat idee corrigeren, omdat daarmee gezegd wordt dat JHWH alleen schepper is en mensen niet alles zelf zomaar kunnen maken of bereiken. Dat geldt voor de algemene notie dat JHWH scheidt, daarom is dit niet het hoofdpunt in mijn onderzoek wat actuele relevantie betreft. Toch is eveneens het specifieke spreken over JHWH als schepper van Israël hierin van betekenis. Ook binnen het volk van God kan immers

een idee van maakbaarheid heersen, en vandaag binnen de kerk. Daarom noem ik het als onderdeel van de relevantie van mijn onderzoek.

1.3. Theoretisch kader

Mijn onderzoek vindt plaats binnen een bepaald theoretisch kader, dat laat zien hoe ik voortbouw op wat anderen hebben onderzocht en meteen een afbakening van het onderzoek betekent. Ik zeg hier een aantal dingen over.

Dit onderzoek vindt plaats binnen het vakgebied *Oude Testament*. Dat betekent dat het systematisch-theologisch discours over de scheppingsleer buiten beeld blijft, of dat ik daar slechts zijdelings aan raak. Ik richt me op het oudtestamentische spreken over schepping, specifiek op het spreken van Jesaja over JHWH als schepper van Israël.

Het onderzoek is met name *theologisch* van aard, en niet allereerst historisch of literair. Dat betekent dat dit onderzoek te plaatsen is binnen wat wel genoemd wordt 'theologie van het Oude Testament', en dan specifiek de theologie van Jesaja. Historische vragen en literaire vragen komen soms bij de exegese aan de orde, maar staan niet centraal. Ik onderken dat de onderscheiden delen van het boek (Jesaja 1-39, 40-55, 56-66) te begrijpen zijn tegen een eigen achtergrond, maar ik benader Jesaja vanuit de canonieke versie, als geheel overgeleverd. Het boek Jesaja is nu immers een eenheid, en de onderscheiden delen zijn met elkaar verbonden door de terugkeer van verschillende motieven.

Binnen het Jesajaonderzoek is veel discussie geweest over hoe *schepping en verlossing* zich tot elkaar verhouden. Von Rad heeft ten aanzien van het hele Oude Testament betoogd dat schepping ondergeschikt is aan verlossing. Anderen, beginnend bij Westermann, reageerden dat schepping een geheel eigen en belangrijk thema is dat niet volledig opgaat in verlossing.³ Vooral Jesaja 40-55 speelt in die discussie een belangrijke rol. Omdat ik focus op het scheppingsmotief, speelt dit debat in mijn onderzoek op de achtergrond mee.

Binnen de aandacht voor het *scheppingsmotief in Jesaja*, is het onderzoek naar de schepping van Israël nog redelijk onontgonnen. Dat motief vormt de focus van mijn onderzoek.

1.4. Opzet van het onderzoek

Wat is de plaats en betekenis van het spreken over JHWH als schepper van Israël binnen de theologie van Jesaja? Dat is de centrale vraag in mijn onderzoek. Om die vraag te beantwoorden, is het allereerst nodig om te onderzoeken waar in Jesaja over JHWH als schepper van Israël gesproken wordt, en in welke (historische, literaire dan wel theologische) contexten dat gebeurt. Daarbij heb ik ook kort aandacht voor andere teksten in het Oude Testament die JHWH als schepper van Israël benoemen, om die te vergelijken met het gebruik van het motief door Jesaja.

---

³ vgl. o.a. Dekker, 'De grondvesting van de aarde', 38-39; Paas, *Creation and Judgement*, 2-10.

Vervolgens is de vraag hoe het spreken over JHWH als schepper van Israël zich verhoudt tot andere motieven die binnen de theologie van Jesaja belangrijk zijn. Daarbij vind ik mijn uitgangspunt in de centrale termen in mijn vraagstelling: JHWH, schepper en Israël.

Allereerst is de vraag hoe het spreken over JHWH als schepper van Israël zich verhoudt tot het spreken over schepping in ruimere zin in het boek Jesaja.

Vervolgens vraag ik waarnaar het spreken over JHWH als schepper van Israël verwijst. Waar wordt aan gedacht als het gaat over schepping van Israël? Gaat het om een moment in het verleden of gaat het wellicht over de toekomst?

Daarna zoom ik in op de relatie tussen JHWH en Israël. Focust het spreken over JHWH als schepper van Israël zich vooral op JHWH of op Israël? Verder worden voor JHWH en voor de relatie van JHWH met Israël verschillende andere aanduidingen gebruikt. JHWH wordt bijvoorbeeld koning van Israël en heilige van Israël genoemd, en de relatie van JHWH met Israël wordt verder in termen van verlossing, verkiezing en knechtschap aangeduid. Hoe verhoudt het spreken over JHWH als schepper van Israël zich daartoe, en wat betekent dan specifiek het scheppingsmotief in de relatie van JHWH met Israël?

Daarnaast zijn verschillende motieven belangrijk in de theologie van Jesaja, waarnaar ik zou kunnen vragen. Dan zou mijn onderzoek echter te breed worden. Het spreken over JHWH als schepper van specifiek Israël nodigt echter nog wel uit om ook de relatie van JHWH met de volken aan de orde te stellen. De volken zijn immers in Jesaja vrij prominent in beeld. Wat betekent het voor de andere volken dat JHWH als schepper van Israël benoemd wordt?

Ik kom al met al tot de volgende deelvragen, die tevens de opzet voor de scriptie vormen:

Wat is de plaats en betekenis van het spreken over JHWH als schepper van Israël binnen de theologie van Jesaja?

1. In welke teksten en (historische, literaire dan wel theologische) contexten komt het spreken over JHWH als schepper van Israël voor binnen het boek Jesaja en hoe verhoudt de concentratie van dit motief in Jesaja zich tot de aandacht die het Oude Testament hier elders aan geeft?
2. Hoe verhoudt zich het spreken over JHWH als schepper van Israël tot het spreken over Gods scheppen in ruimere zin in het boek Jesaja?
3. Waarnaar verwijst het spreken over JHWH als schepper van Israël? In hoeverre gaat dat over het verleden (welk moment in de geschiedenis dan?) of juist over de toekomst (een nieuw volk?)?
4. In hoeverre ligt de focus in het spreken over JHWH als schepper van Israël binnen het boek Jesaja op JHWH dan wel op Israël?
  - 4a. Hoe verhoudt zich het spreken over JHWH als schepper van Israël tot andere aanduidingen van JHWH, zoals koning (van Israël), heilige van Israël, de onvergelijkelijke, JHWH van de legermachten en rots?

4b. Hoe verhoudt zich het spreken over JHWH als schepper van Israël tot andere aanduidingen voor de relatie van JHWH met Israël, zoals in termen van verlossing, verkiezing, de knecht en vader/kind?⁴

5. Wat betekent het spreken over JHWH als schepper van Israël voor de relatie van JHWH met de andere volken?

1.5. Methode

In het onderzoek zal ik gebruik maken van de volgende methoden.

Allereerst is mijn onderzoek deels een literatuuronderzoek. Ik maak gebruik van enkele werken over de thematiek van schepping binnen Jesaja. Aangezien over de schepping van Israël als zodanig weinig geschreven is, maak ik verder veel gebruik van commentaren. Daaruit destilleer ik per deelvraag wat relevant is. Bij sommige deelvragen ga ik specifiek in gesprek met bepaalde auteurs die over de betreffende thematiek geschreven hebben. Zo is bij deelvraag 2 Albertz een belangrijke gesprekspartner, omdat hij geschreven heeft over de verhouding van wat hij *Weltschöpfung* en *Menschenschöpfung* noemt.⁵ Bij de laatste categorie betreft hij ook de schepping van Israël. Verder is Stuhlmüller bij deelvraag 3 een belangrijke gesprekspartner, omdat hij betoogt dat het spreken over schepping in Jesaja 40-55 vooral naar de toekomst verwijst.⁶

Om de plek en betekenis van het spreken over JHWH als schepper van Israël goed te begrijpen, is exegese van de teksten waarin dat spreken voorkomt belangrijk. De exegetische methode die ik daarbij gebruik is te omschrijven als 'theologische exegese'.

Met 'theologische exegese' bedoel ik niet allereerst dat ik de Bijbel benader met ogen van geloof en in de context van de kerk, tegenover anti-confessionele exegese.⁷ Ik benader de teksten wel vanuit de overtuiging dat JHWH zelf erin aan het woord komt, en dat die woorden ook van betekenis zijn voor de kerk vandaag,⁸ maar met theologische exegese bedoel ik iets anders.

Theologische exegese onderscheidt zich wat mij betreft van andere exegetische methoden die zich richten op de geschiedenis achter de tekst (oorspronkelijke setting van de tekst, tradities), op de auteur (ontstaansgeschiedenis van de tekst, redacties) of op de tekst (structuur, stijlmiddelen).⁹ Met de term 'theologische exegese' wil ik niet suggereren dat

---

⁴ Deelvraag 4 levert na de vorige vragen wellicht weinig stof voor een heel hoofdstuk. Omdat deelvraag 4a en 4b verder nauw aansluiten bij deelvraag 4 en die vraag twee kanten op uitwerken, geef ik deelvraag 4a en 4b een plek onder deelvraag 4, in hetzelfde hoofdstuk.

⁵ Albertz, *Weltschöpfung und Menschenschöpfung*.

⁶ Stuhlmüller, *Creative Redemption*.

⁷ Zo omschrijft Hays theologische exegese (Hays, 'Reading the Bible', 11; vgl. Poirier, 'Theological Interpretation', 112-113). Ik bekritiseer deze opvatting met Vanhoozer (Vanhoozer, 'Theological Interpretation', 16-17).

⁸ Zie de actuele relevantie zoals verwoord in 1.2.

⁹ vgl. Kwakkel, *Leren interpreteren*, 23-34.

deze methoden niet-theologisch zouden zijn.¹⁰ Deze historische en literaire methoden kunnen zeer behulpzaam zijn om de teksten beter te verstaan. In mijn onderzoek begin ik steeds met een sterke focus op de tekst zelf, met enkele opmerkingen over de historische achtergrond. Theologische exegese gaat echter nog een stap verder. Daarbij heeft niet de auteur of de tekst op zichzelf genomen de focus, maar de zaak die de tekst communiceert.¹¹ Het gaat mij vooral om een boodschap die de tekst communiceert over JHWH en over de relatie van JHWH tot zijn volk, en de betekenis daarvan voor de eerste hoorders van Jesaja's profetieën, voor de lezers van het boek Jesaja en voor de kerk vandaag. Ik spreek daarbij over 'theologisch', omdat dat woord aanduidt dat het gaat om spreken (*logos*) over God (*theos*). In Jesaja gaat het immers steeds over God, en over de mensen en de werkelijkheid waarop God betrokken is.¹² Dat doe ik in het licht van de gehele canon, maar ik richt mij specifiek op Jesaja. Welke boodschap communiceren de teksten in Jesaja als het gaat over JHWH als schepper van Israël?

---

¹⁰ vgl. Poirier, 'Theological Interpretation', 107-112.

¹¹ vgl. Kwakkel, *Leren interpreteren*, 48-53.

¹² vgl. Vanhoozer, 'Theological Interpretation', 20-22.

2. Een overzicht van teksten over JHWH als schepper van Israël

2.1. Inleiding

Om te achterhalen wat de plaats en betekenis van het spreken over JHWH als schepper van Israël is binnen Jesaja, moeten de teksten waarin dat spreken voorkomt nauwkeurig worden bekeken. In dit hoofdstuk wordt daarom een globaal overzicht gegeven van de verschillende teksten die spreken over JHWH als schepper van Israël. Daarmee wordt de eerste deelvraag beantwoord: *In welke teksten en (historische, literaire dan wel theologische) contexten komt het spreken over JHWH als schepper van Israël voor binnen het boek Jesaja en hoe verhoudt de concentratie van dit motief in Jesaja zich tot de aandacht die het Oude Testament hier elders aan geeft?*

Ik beperk mij tot de teksten in Jesaja die expliciet één of meer van de drie belangrijkste werkwoorden bevatten om schepping aan te duiden: **ברא**, **יצר** en **עשה**.¹³ Deze werkwoorden kunnen allemaal schepping aanduiden, maar hebben daarbij wel een eigen kleur. Om die goed in beeld te krijgen, wordt eerst iets gezegd over de basisbetekenis van deze woorden. Daarna volgt een bespreking van de verschillende teksten in Jesaja die spreken over JHWH als schepper van Israël. Per tekst wordt het betreffende vers in het Hebreeuws weergegeven,¹⁴ en worden beknopt de historische, literaire en theologische context verwoord.¹⁵ Nadat de teksten uit Jesaja besproken zijn, komen andere teksten uit het Oude Testament die spreken over JHWH als schepper van Israël beknopt aan de orde. Daarbij geldt dezelfde beperking tot teksten waarin één of meer van de drie genoemde werkwoorden voorkomen.

2.2. De werkwoorden **ברא**, **יצר** en **עשה**

Het eerste werkwoord dat voorkomt in het spreken over JHWH als schepper van Israël is **ברא**, dat in het Oude Testament alleen JHWH als subject kent.¹⁶ Het heeft te maken met de schepping van iets bijzonders, wonderlijks, iets nieuws.¹⁷ Dat kan gaan over de schepping van hemel en aarde, maar het werkwoord heeft ook verschillende andere objecten.

---

¹³ Het is niet uitgesloten dat de schepping van Israël buiten deze expliciete scheppingsterminologie op meer impliciete wijze aan de orde komt. Omdat ik mij echter in het kader van dit onderzoek moet beperken, ga ik daar verder niet op in.

¹⁴ Ik gebruik daarvoor een colometrische weergave. Voor de teksten binnen Jesaja 40-55 gebruik ik de weergave van Korpel & De Moor, *The Structure of Classical Hebrew Poetry: Isaiah 40-55*. In het kader van dit onderzoek kan ik niet al hun weergaven evalueren en tot een eigen indeling komen. Bij de andere teksten gebruik ik veelal de indeling van de BHS.

¹⁵ Met 'theologische context' doel ik op de belangrijke theologische motieven die in tekst en context voorkomen. Ik bespreek historische, literaire en theologische context niet steeds afzonderlijk, omdat ze vaak zodanig met elkaar samenhangen, dat losse aandacht voor de verschillende contexten voor herhaling zou zorgen. Jesaja 40-55 is bijvoorbeeld een literaire eenheid, maar dat hangt samen met de specifieke historische context en het voorkomen van vergelijkbare theologische motieven.

¹⁶ vgl. Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 73; Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 212.

¹⁷ Schmidt, **ברא**, 338.

יָצַר wordt in Jesaja met name gebruikt met Israël als object.¹⁸ Het komt onder andere terug in het beeld van de pottenbakker. Zo zorgvuldig en met aandacht als een pottenbakker een pot maakt van klei, zo formeert JHWH zijn volk. Het werkwoord laat iets zien van de zorgvuldigheid waarmee JHWH scheidt, maar ook van de bedoeling waarmee Hij schept.¹⁹

עָשָׂה is een algemene term voor maken/doen, en wijst lang niet altijd op schepping.²⁰ Maar met JHWH als subject kan het onder andere schepping aanduiden.²¹ Omdat עָשָׂה een algemeen woord is, is het eigene ervan ten opzichte van בָּרָא en יָצַר lastig te verwoorden. Mogelijk heeft het de connotatie van de volledige realisering van Gods scheppingswerk, waar בָּרָא wijst op het baanbrekende en nieuwe daarvan en יָצַר op het zorgvuldige proces en het doel.²² In elk geval kan עָשָׂה betrekking hebben op de schepping van de wereld, maar ook op wat God in de geschiedenis tot stand brengt.²³

2.3. De teksten in Jesaja

In Jesaja komt het spreken over JHWH als schepper van Israël voor in Jesaja 17,7; 27,11; 29,16; 43,1.7.15.21; 44,2.21.24; 45,9.11; 51,13; 54,5; 64,7; 65,18. Deze teksten worden afzonderlijk besproken. Jesaja 43,1.7 en 45,9.11 worden samengenomen, omdat in beide gevallen twee verzen duidelijk tot dezelfde perikoop behoren.

2.3.1. Jesaja 17,7

בַּיּוֹם הַהוּא יִשְׁעָה הָאָדָם עַל-עֲשָׂהוּ
וְעֵינָיו אֶל-קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל תִּרְאֶינָה

Op die dag zal de mens kijken naar zijn maker

*en zijn ogen zullen zien op de heilige van Israël.*²⁴

Jesaja 17,7-8 is onderdeel van Jesaja 17, waarin het oordeel wordt aangekondigd over Damascus (17,1-3) en over Efraïm (17,4-6). Hun lot wordt in Jesaja 17 aan elkaar verbonden. Dat maakt aannemelijk dat de historische context van Jesaja 17,1-6 de Syro-Efraïmitische oorlog (734-732 v.C.) is, waarin Damascus (Aram) en Israël een bondgenootschap hadden.²⁵ Jesaja 17,7-8 wordt vaak later gedateerd, omdat de opvallend positieve boodschap in die verzen de gedachtegang van 17,4-6 en 17,9-11 over komend oordeel over Israël lijkt te

¹⁸ Fanwar, *Creation in Isaiah*, 62; Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 214.

¹⁹ Konkel, יָצַר, 504; vgl. Koole, *Jesaja II. Deel I*, 203,243; Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 215.

²⁰ Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 216.

²¹ Carpenter, עָשָׂה, 547.

²² Reisel, 'The Creative Function of the Verbs', 73; vgl. Beuken, *Jesaja. Deel IIa*, 168; Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 197; Koole, *Jesaja II. Deel I*, 213.

²³ Ringgren, עָשָׂה, 417,424.

²⁴ De BHS geeft Jesaja 17,7-8 weer als proza, terwijl de rest van het hoofdstuk als poëzie wordt gezien. Het parallelisme in 17,7 is echter een duidelijk poëtisch element. Daarom geef ik dit vers als poëzie weer.

²⁵ Beuken, *Jesaja 13-27*, 151; Childs, *Isaiah*, 136; Oswalt, *Isaiah. Chapters 1-39*, 349; Snijders, *Jesaja. Deel I*, 189-191.

doorbreken.²⁶ Jesaja 17,7-8 verwijst immers met Yiqtol-vormen naar een toekomst waarin de mens (weer) zal kijken naar zijn maker, en zich niet meer wendt tot zelfgemaakte afgoden. Jesaja 17,7-8 spreekt echter niet over heil of bekering. De verzen bevatten hoopvolle woorden, maar wat gezegd wordt is vooral dat de mens door het oordeel tot het besef komt nergens meer heen te kunnen dan naar zijn maker. De afgoden blijken geen hulp te bieden. Het contrast tussen JHWH als de maker van de mens en afgoden als het werk van mensenhanden wordt onderstreept doordat het in 17,7 gebruikte scheppingswerkwoord עָשָׂה eveneens wordt gebruikt bij de omschrijving van de afgoderij in 17,8.²⁷ Deze verwijzing naar afgoderij maakt dat deze verzen op zich goed passen in de context van de Syro-Efraïmitsche oorlog. Uit 2 Koningen 16 blijkt immers dat Achaz ten tijde van de Syro-Efraïmitische oorlog ook afgoden diende.

Opvallend is dat het gaat over ‘de mens’. Dat is een algemene term, waarmee volgens sommigen niet alleen Israël, maar ook Damascus is aangeduid.²⁸ Vanuit de context is het echter meer waarschijnlijk dat gedacht is aan Israël, aan de rest uit 17,6.²⁹ ‘Zijn maker’ staat immers parallel aan ‘de heilige van Israël’ en in 17,10 gaat het over ‘de God van je redding’. Verder wijst de aanduiding ‘mens’ in 6,12 duidelijk op Israël. Met de aanduiding ‘mens’ wordt dan verwoord dat Israël is teruggebracht tot besef van de afhankelijkheid van de mens tegenover JHWH, die niet anders meer kan dan de blik omhoog richten naar zijn maker.³⁰

2.3.2. Jesaja 27,11

בִּיבֹשׁ קִצְיָהּ תִּשְׁבְּרָנָה	Wanneer ³¹ haar takken verdroogd zijn, zullen zij worden afgebroken,
נָשִׁים בָּאוֹת מֵאֵירוֹת אוֹתָהּ	terwijl vrouwen komen, en ze aansteken.
כִּי לֹא עִם־בִּינֹת הוּא	Omdat dit volk geen inzicht heeft, ³²
עַל־כֵּן לֹא־יִרְחַמֶּנּוּ	daarom zal zijn maker zich niet over hem ontfermen,
עֲשֵׂהוּ וַיִּצְרוּ לֹא יִחַנְנוּ	en zijn formeerder hem niet genadig zijn.

²⁶ Deze verzen worden daarom vaak gezien als een latere toevoeging, vgl. Beuken, *Jesaja 13-27*, 152; Kaiser, *Isaiah 13-39*, 84; Wildberger, *Jesaja 13-27*, 640.

²⁷ vgl. Paas, *Creation and Judgement*, 378-380.

²⁸ Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 158.

²⁹ Beuken, *Jesaja 13-27*, 155.

³⁰ vgl. Beuken, *Jesaja 13-27*, 155; Mackay, *Isaiah. Chapters 1-39*, 399.

³¹ Met het voorzetsel in בִּיבֹשׁ wordt een bepaalde tijd aangeduid. Daarom vertaal ik deze InfC met “wanneer haar takken verdroogd zijn...”

³² De BHS is hier onduidelijk over de colometische indeling. Vanwege de accentuatie in dit vers en de plaats van de colon aan het eind van een door de Masoreten gemarkeerde eenheid, zie ik deze colon als begin van een tricolon. Met כִּי wordt dan een reden ingeluid voor wat volgt, onderstreept door עַל־כֵּן.

Jesaja 27,11 heeft plaats binnen Jesaja 24-27, vaak aangeduid als 'apocalyps van Jesaja'. Die benaming is echter ongelukkig gekozen, want hoewel deze hoofdstukken gaan over de toekomst, een oordeel over heel de aarde en een opstanding van de doden (26,19), missen veel typisch apocalyptische motieven.³³

In deze hoofdstukken staan twee steden tegenover elkaar, een versterkte stad waarover het oordeel wordt uitgesproken (24,10) en de stad op de berg Sion die redding biedt aan wie op JHWH vertrouwt (26,1). In Jesaja 27 is dat contrast ook herkenbaar. Leviatan wordt door JHWH gedood (27,1), maar de wijngaard (Israël) wordt door JHWH bewaard en opnieuw bevloed (27,2-6). Na de hoopvolle woorden voor Israël in 27,2-9 klinkt het vernederende oordeel over de versterkte stad in 27,10-11.³⁴ Dat oordeel wordt vervolgens gemotiveerd doordat het volk geen inzicht heeft: dáárom is er geen ontferming meer bij zijn maker en formeerder.

Volgens sommigen gaat het hier over de ondergang van hen die Israël onderdrukken, aangezien de rest van Jesaja 27 een hoopvolle toekomst schetst voor Israël.³⁵ Het gaat in 27,11 echter over een volk dat geen inzicht heeft, en dat wordt in Jesaja vaak over Israël gezegd. Het boek Jesaja zet daarmee zelfs in (1,2-3) en ook het roepingsvisioen bevat dergelijke woorden (6,9-10).³⁶ Dus het gaat hier waarschijnlijk over Israël. De versterkte stad is dan een theologische metafoor voor wat hoogverheven is en niet voor de goddelijke macht wil buigen (vgl. 2,6-22).³⁷ Het spreken over JHWH als schepper van Israël krijgt zo plaats in een contrast met afgoderij (27,9) en met wat mensen denken te kunnen bereiken (de versterkte stad).³⁸ Het ontbreken van inzicht betekent dat het volk niet doorheeft dat JHWH zijn maker is omdat het afgoden dient en op zichzelf vertrouwt (vgl. 1,2-3), maar tegelijk dat het volk geen besef heeft van wat JHWH nu aan het doen is, dat Hij achter het oordeel zit (vgl. 5,12-13; 42,24-25). Het volk beseft niet dat zijn bestaan en zijn toekomst van JHWH afhangen.³⁹ En dan kan de maker het volk zijn ontferming blijkbaar ook onthouden.

Tegen welke historische achtergrond de tekst precies te begrijpen is, is onduidelijk. De versterkte stad waarover gesproken wordt krijgt geen naam. Een situering na de ballingschap is niet uit te sluiten (vgl. 27,8 over uiteenjagen en verstrooien), maar evenmin een situering in de tijd van Hizkia, zoals Jesaja 28-33.⁴⁰

---

³³ Beuken, *Jesaja 13-27*, 310.

³⁴ Dat kalveren en vrouwen zich van de takken meester kunnen maken, benadrukt het vernederende van het oordeel, vgl. Snijders, *Jesaja. Deel I*, 272.

³⁵ Childs, *Isaiah*, 195-198; Oswalt, *Isaiah*, 311.

³⁶ vgl. Beuken, *Jesaja 13-27*, 408; Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 225.

³⁷ Beuken, *Jesaja 13-27*, 407. Hoe Jesaja 27,10-11 zich dan precies verhoudt tot Jesaja 27,2-9 blijft een complexe vraag. In het kader van dit onderzoek kan daar echter niet nader op worden ingegaan.

³⁸ Beuken, *Jesaja 13-27*, 408; Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 224.

³⁹ vgl. Beuken, *Jesaja 13-27*, 408.

⁴⁰ vgl. Childs, *Isaiah*, 171-174; Oswalt, *Isaiah. Chapters 1-39*, 441-442; Snijders, *Jesaja. Deel I*, 231-233.

2.3.3. Jesaja 29,16

הַפְּכָכֶם אִם־פְּחֹמֶר הַיֵּצֵר יִחְשָׁב *O, jullie omkering,⁴¹ alsof de pottenbakker beschouwd wordt als het leem,*

כִּי־יֹאמֶר מַעֲשֵׂה לַעֲשֵׂהוּ לֹא עָשָׂנִי *want het maaxsel zegt tegen zijn maker: 'Hij heeft mij niet gemaakt.'*

וַיֵּצֵר אָמַר לְיוֹצְרוֹ לֹא הָבִין *En de pot heeft gezegd⁴² tegen zijn pottenbakker: 'Hij heeft⁴³ geen inzicht.'*

Jesaja 29,16 heeft plaats binnen de literaire eenheid van Jesaja 28-33. De historische achtergrond van die hoofdstukken is waarschijnlijk de tijd van koning Hizkia, vóór de belegering van Jeruzalem door Sanherib in 701 v.C., toen de leiders van het volk steun zochten bij Egypte in de strijd tegen Assyrië.⁴⁴ Het gaat in 29,15 over leiders die plannen maken in het verborgene. Dat krijgt concrete inhoud in 30,2, waar Israël wordt verweten op weg te gaan naar Egypte zonder JHWH te raadplegen.

In Jesaja 28-33 klinken zes wee-uitspraken. In 29,15 klinkt de derde. Daar blijken de leiders van het volk hun ware bedoelingen verborgen te houden en te menen dat niemand hen ziet. Zo zeggen ze in feite dat JHWH geen inzicht heeft. In 29,16 volgt de reactie van de profeet. Wat de mensen zeggen is absurd, een vreemde omkering van de zaken.⁴⁵ Dat wordt duidelijk gemaakt met de vergelijking van een pottenbakker met klei. De Israëlieten doen alsof JHWH de klei is, terwijl zij de klei zijn en JHWH de pottenbakker. Daarom is het dwaas te denken dat JHWH hen niet begrijpt en ziet. Het is juist het volk dat niet begrijpt (29,9-14).⁴⁶ De scheppingswerkwoorden die hier worden gebruikt zijn *עָשָׂה* en *יֵצֵר*, zoals vaker bij de pottenbakkersmetafoor (vgl. 45,9). Ze drukken Gods soevereiniteit uit over zijn volk, en plaatsen Gods macht en inzicht tegenover menselijke plannen en inzicht.

Na de dwaze omkering van het volk volgt echter nog een omkering, in 29,17-24.⁴⁷ In 29,9 was verwoord dat de priesters en profeten blind zijn, maar in 29,18 belooft JHWH een dag waarop de doven kunnen horen en blinden kunnen zien. Dan zal het volk ook JHWH en het

⁴¹ הַפְּכָכֶם heeft vaak voor hoofdbreken gezegd. Er zijn verschillende voorstellen voor een andere vocalisatie gedaan. Ik kan dat niet breed uitmeten in dit onderzoek, maar ik volg de mogelijkheid om het als zelfstandig naamwoord te lezen. Vgl. Beuken, *Jesaja 28-39*, 129; Paas, *Creation and Judgement*, 384.

⁴² אָמַר is een Qatal-vorm, die parallel staat aan een Yiqtol-vorm van hetzelfde werkwoord, en zou daarom op dezelfde manier kunnen worden vertaald. Maar een verleden tijd past ook goed. Dan wordt direct verwezen naar de concrete situatie, namelijk naar wat de mensen in 29,15 gezegd hebben.

⁴³ בִּין is een statief werkwoord. Daarom kan deze Qatal-vorm in de tegenwoordige tijd worden vertaald.

⁴⁴ vgl. Beuken, *Jesaja 28-39*, 135; Childs, *Isaiah*, 219; Oswalt, *Isaiah. Chapters 1-39*, 504,536; Wildberger, *Jesaja 28-39*, 1127.

⁴⁵ Oswalt, *Isaiah. Chapters 1-39*, 536.

⁴⁶ Roberts, *First Isaiah*, 374.

⁴⁷ Beuken, *Jesaja 28-39*, 141; Watts, *Isaiah 1-33*, 389.

werk van zijn hand weer gaan erkennen (29,23),⁴⁸ en ieder die verward was, zal inzicht verwerven (29,24).

2.3.4. Jesaja 43,1.7

וְעַתָּה כֹּה־אָמַר יְהוָה	1 Maar nu, zo zegt JHWH,
בְּרֵאדָּ יַעֲקֹב וַיִּצְרֶךְ יִשְׂרָאֵל	jouw schepper, Jakob, jouw formeerder, Israël:
אֶל־תִּירָא כִּי גִאֲלֹתִיךָ	'Vrees niet, want ik heb jou verlost,
קָרָאתִי בְשֵׁמֶךָ לִי־אֵתָהּ	ik heb (je) bij je naam geroepen, je bent van mij.
כָּל הַנִּקְרָא בְשֵׁמִי	7 ieder die bij mijn naam geroepen is,
וְלִכְבוֹדִי בְרָאתִיו	(en) ⁴⁹ tot mijn eer heb ik hem geschapen,
יִצְרֹתָיו אֶף־עָשִׂיתִיו	heb ik hem geformeerd, ja, heb ik hem gemaakt.'

Jesaja 43,1-7 is onderdeel van Jesaja 40-55, ook wel het troostboek van Jesaja genoemd.⁵⁰ Deze hoofdstukken staan tegen de achtergrond van de Babylonische ballingschap. In de ballingschap overheerste bij de Israëlieten het gevoel dat JHWH hen vergeten was (40,27; 49,14). Vanwege de verwoesting van Jeruzalem en de ballingschap leken de Babylonische goden het bovendien gewonnen te hebben van hun God JHWH. In die context klinken in Jesaja 40-55 veelal bemoedigende profetieën. Evenzo in Jesaja 43,1-7.

Jesaja 43,1-7 is nauw verbonden met het voorgaande (42,18-25). Daar wordt Israël blind en doof genoemd, omdat ze niet inzien dat wat hen overkomt oordeel is van JHWH, tegen wie ze hebben gezondigd (42,24). Jesaja 42 eindigt weinig hoopvol: "Ze stonden in brand, maar trokken er geen lering uit." Toch klinkt daarna geen oordeelsprofetie, maar een heilsprofetie, ingeleid met "Maar nu". Dit geeft een contrast weer. Dat contrast wordt onderstreept doordat in 43,1-7 verschillende motieven uit 42,18-25 terugkeren. Waar in 42,25 gezegd is dat Israël in brand stond, zegt JHWH in 43,2 dat de vlammen Israël niet

⁴⁸ De meningen verschillen over de vraag of met het werk van Gods hand op zijn daden in de geschiedenis wordt bedoeld (vgl. Beuken, *Jesaja 28-39*, 147; Sniijders, *Jesaja. Deel I*, 296; Wildberger, *Jesaja 28-39*, 1144), dan wel op het volk Israël (vgl. Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 243). In elk geval wordt hier duidelijk dat JHWH weer als maker wordt erkend.

⁴⁹ Deze zin oogt krom door de syndetische verbinding met ך, in combinatie met het suffix ev-3-m. Een beperkt aantal handschriften laat ך hier weg. Ik volg echter met de BHS de meeste handschriften. ך geeft dan de nauwe verbinding aan met het voorgaande. Omdat 'en' in de vertaling niet goed past geef ik het weer tussen haakjes.

⁵⁰ Vaak wordt Jesaja 40-55 als Deutero-Jesaja geïsoleerd van de rest van het boek Jesaja. Deze hoofdstukken kennen duidelijk een andere context dan Jesaja 1-39, namelijk de ballingschap (o.a. Berges, *Jesaja 40-48*, 43). Toch zijn er duidelijke verbindingen met Jesaja 1-39. Zo wordt het volk Israël in Jesaja 42,18-19 en 43,8 blind en doof genoemd, wat herinnert aan de opdracht van Jesaja bij zijn roeping (6,9-10). Daarom spreek ik liever van Jesaja 40-55 dan van Deutero-Jesaja.

zullen verschroeien als ze door het vuur gaan. Waar volgens 42,22 niemand zei “Geef terug”, zegt JHWH dat nu zelf in 43,6. Jesaja 43,1-7 vormt zo een duidelijke heilsboodschap als omkering van het oordeel in 42,18-25.⁵¹

In Jesaja 43,1 presenteert JHWH zich in de zogeheten bodeformule met twee deelwoorden als ‘je schepper’, ‘je formeerder’. Twee scheppingswerkwoorden worden gebruikt, בָּרָא en יָצַר, beide met een suffix ev-2-m, waarmee de relatie tussen JHWH en de aangesprokene, namelijk Jakob/Israël, wordt aangeduid. Deze deelwoorden vormen een opmaat naar de oproep om niet bang te zijn en de hoopvolle, verlossende boodschap die volgt in 43,1-7, over verlossing, bescherming en loskoop.

De scheppingsterminologie keert net als het bij-de-naam-roepen terug in 43,7, waardoor een chiasme wordt gevormd. Hoewel de insteek in 43,7 met “ieder die” individueel lijkt te zijn,⁵² wordt waarschijnlijk wel gedacht aan het volk Israël als collectief, omdat het in 43,6 gaat over Gods zonen en dochters, en het volk Israël vaker Gods kinderen worden genoemd (vgl. 1,2).⁵³ In 43,7 zijn Qatal-vormen gebruikt. Alle drie de scheppingswoorden komen daar voor. Net als het chiasme onderstreept dit het belang van het spreken over JHWH als schepper van Israël binnen deze perikoop. In 43,7 blijkt verder het doel van Gods scheppen van Israël: het is gericht op de eer van JHWH. Tegelijk speelt de liefde van JHWH voor zijn volk een grote rol. In het midden van het chiasme in 43,1-7 wordt immers verwoord hoe kostbaar Israël is voor JHWH (43,4).⁵⁴ Dit alles impliceert een sterke verwachting voor de toekomst, dat JHWH als schepper van Israël ten gunste van Israël verlossend zal handelen, waarbij gezien wordt op de terugkeer uit de ballingschap (43,5-6).

2.3.5. Jesaja 43,15

אֲנִי יְהוָה קְדוֹשֵׁכֶם	<i>Ik, JHWH, jullie heilige,</i>
בּוֹרֵא יִשְׂרָאֵל מְלַכְכֶם	<i>de schepper van Israël, jullie koning.</i>

⁵¹ Jesaja 43,1-7 wordt in de indeling in literaire genres van Gunkel beschouwd als heilsorakel (vgl. Stuhlmüller, *Creative Redemption in Deutero-Isaiah*, 19-20,112-115). Met die typering wordt Jesaja 43,1-7 echter losgekoppeld van Jesaja 42,18-25. Bovendien komen niet alle vijf elementen die volgens Gunkel tot een heilsorakel behoren voor in elke tekst die als zodanig wordt getypeerd. Daarom laat ik de bespreking van het literaire genre verder liggen. Belangrijk is wel de signalering dat het spreken over JHWH als schepper van Israël in verschillende literaire genres voorkomt, in elk geval in een heilsorakel (bijv. 43,1-7) en een disputatiewoord (45,9-13).

⁵² Berges, *Jesaja 40-48*, 277; Elliger, *Jesaja 40,1-45,7*, 301-303; Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 334.

⁵³ vgl. Beuken, *Jesaja. Deel IIa*, 168,244.

⁵⁴ Fanwar, *Creation in Isaiah*, 103-104; Watts, *Isaiah 34-66*, 129.

Over de bredere historische en literaire context van Jesaja 40-55, waarin Jesaja 43,15 een plek heeft, is al geschreven bij Jesaja 43,1.7.⁵⁵ Hier wordt de historische context expliciet, doordat Babel in 43,14 wordt genoemd.

De directe literaire context van Jesaja 43,15 wordt gevormd door Jesaja 43,14-15, gemarkeerd als een eenheid door de Masoreten. In Jesaja 43,14 kondigt JHWH aan dat Hij iemand naar Babel zal zenden, waardoor alle Chaldeeën tot vluchteling worden gemaakt. Hier wordt gesproken over de ondergang van Babel,⁵⁶ maar het gaat vooral om de begunstigde daarvan: “omwille van jullie...”⁵⁷ Dat klinkt ook door in de bodeformule in 43,14, waar de relatie van JHWH met Israël wordt benadrukt: ‘jullie verlosser, de heilige van Israël’. In 43,15 motiveert JHWH zijn handelen aan Babel door met nog meer naam- en deelwoorden te verwoorden wie Hij is, waarbij de relatie met zijn volk Israël steeds meeklinkt: jullie heilige, de schepper van Israël (met het scheppingswoord **ברא**), jullie koning. Dat JHWH met nadruk zegt **אֲנִי**, ‘Ik’, onderstreept dat het JHWH is die handelt in zijn macht en soevereiniteit. Dat sluit aan bij Jesaja 43,8-13, waar Israël moet getuigen dat JHWH alleen God is en niemand zich aan zijn macht onttrekt.⁵⁸

2.3.6. Jesaja 43,21

עֲמִזּוֹ יִצְרָתִי לִי   *Dit volk heb ik voor mij geformeerd,*
תְּהַלְּתֵי יִסְפְּרוּ   *ze zullen mijn lof vertellen.*

Jesaja 43,21 maakt deel uit van de perikoop Jesaja 43,16-21. In 43,16-17 wordt JHWH voorgesteld als degene die door de zee een weg baant en een pad door machtige wateren, die wagen en paard doet uittrekken. Daarmee worden ongetwijfeld de uittocht uit Egypte en de doortocht door de Rietzee in herinnering geroepen. Er worden deelwoorden gebruikt, die aanduiden dat dit karakteristiek is voor wie JHWH is. Dat impliceert dat JHWH opnieuw een weg door de zee kan banen. In Jesaja 43,18-19 wordt de blik dan ook vooruit gericht, in een oproep om niet te denken aan wat vroeger gebeurde. Soms wordt daarbij gedacht aan het oordeel, de ballingschap, die nu voorbij is. Maar na 43,16-17 is het waarschijnlijker dat het gaat over de vroegere exodus en de doortocht door de Rietzee.⁵⁹ De oproep is dan om niet in het verleden te blijven hangen, en zeker JHWH niet in het verleden op te willen sluiten. Dat wordt gezegd tegen een volk dat meende door JHWH te zijn vergeten (Jes. 40,27; 49,14). Israëls geloof was misschien meer nostalgie geworden.⁶⁰ Maar JHWH kondigt nu aan dat Hij

⁵⁵ Voor de andere teksten binnen Jesaja 40-55 geldt hetzelfde. Ik zal dat bij de volgende teksten niet steeds herhalen.

⁵⁶ Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 336.

⁵⁷ Beuken, *Jesaja. Deel IIa*, 181.

⁵⁸ vgl. Berges, *Jesaja 40-48*, 295.

⁵⁹ Beuken, *Jesaja. Deel IIa*, 182-183; Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 209-210.

⁶⁰ Lessing, *Isaiah 40-55*, 316; Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 155.

iets nieuws gaat verrichten. Met הַנְּנִי, ‘Zie’, wordt daarop nog extra aandacht gevestigd. Het nieuwe dat JHWH voor ogen heeft, heeft gevolgen voor heel de schepping. Zelfs de jakhalzen en de struisvogels, die Gods oordeel van woestijn en dorheid symboliseren (vgl. Jes. 13,21; 34,13; 35,7), zullen JHWH eren, omdat JHWH water schept in de woestijn. Dat water is allereerst bedoeld voor Gods uitverkoren volk. De jakhalzen en struisvogels juichen dus om wat JHWH voor zijn volk doet.⁶¹

Over dat uitverkoren volk zegt JHWH in 43,21 dat Hij het voor zich geformeerd heeft.⁶² In het gebruikte werkwoord, יָצַר, en in het woordje לִי, ‘voor mij’, klinkt het doel van het formeren mee. Dat doel wordt in de tweede colon uitgewerkt: “Ze zullen mijn lof vertellen.” Dat sluit aan bij 43,7, waar verwoord is dat JHWH het volk geschapen heeft tot zijn eer. In het vertellen van lof klinkt verder de rol van getuige door, waarvoor JHWH in 43,8-13 Israël oproept: Israël moet getuigen dat JHWH werkelijk en alleen God is.⁶³ Het nieuwe verlossende handelen dat in 43,18-19 wordt aangekondigd geeft opnieuw reden om Gods lof te vertellen.

2.3.7. Jesaja 44,2

כֹּה־אָמַר יְהוָה עֹשֶׂה	<i>Zo zegt JHWH, uw maker</i>
וַיִּצְרֶה מִבֶּטֶן יְעִזְרָה	<i>en uw formeerder vanaf de moederschoot - Hij zal u helpen -:</i>
אֶל־תִּירָא עַבְדֵי יַעֲקֹב	<i>‘Vrees niet, mijn knecht Jakob,</i>
וַיִּשְׂרוּן בְּחַרְתִּי בוֹ	<i>en Jesurun, die ik heb uitgekozen.’</i>

Jesaja 44,2 heeft plaats binnen de heilswaarden van Jesaja 44,1-5. Die woorden staan in contrast met Jesaja 43,22-28, waar Israël wordt gewezen op zijn zonden. In plaats van zich te gedragen als knecht van JHWH, maakte Israël van JHWH een knecht (הַעֲבָדִתַּנִּי), door Hem te belasten met zijn ongerechtigheden (43,24).⁶⁴ Vanaf de eerste voorouder heeft Israël al gezondigd (43,27). Daarom klinkt het oordeel in 43,28: JHWH geeft Jakob prijs aan de vernietiging en Israël aan spot en hoon. Evenals in 42,25 lijkt weinig hoop over te blijven voor Israël. Maar net als in 43,1 volgt een omkering ingeleid met “Maar nu...”. Jakob/Israël wordt weer als knecht van JHWH aangesproken, terwijl JHWH zichzelf aanduidt met de scheppingswerkwoorden עָשָׂה en יָצַר, ‘je maker, je formeerder vanaf de moederschoot’.

De meningen zijn verdeeld over de precieze betekenis van het woord מִבֶּטֶן, dat bij יָצַר gevoegd is. Het kan betekenen ‘vanaf de moederschoot’ (dus ook al in de moederschoot) of

⁶¹ Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 212.

⁶² הַנְּנִי is een aanwijzend voornaamwoord, en wijst het volk dus aan: ‘Dit volk...’, namelijk het genoemde uitverkoren volk van JHWH.

⁶³ vgl. Berges, *Jesaja 40-48*, 292; Koole, *Jesaja II. Deel I*, 243-244; Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 155.

⁶⁴ Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 221.

‘van de moederschoot af’ (dus vanaf ná de geboorte).⁶⁵ Het beeld van de moederschoot heeft in elk geval iets intiems, persoonlijks.⁶⁶ En de uitdrukking wijst duidelijk op het allereerste begin. Daarmee staat het in contrast met 43,27, waar gesproken wordt over de zonde van de eerste voorvader.⁶⁷ Evenals de zonde gaat Gods scheppen van zijn volk terug op het allereerste begin. Dat biedt perspectief. De gebruikte deelwoorden suggereren dat de vorming niet alleen plaatsvond in dat allereerste begin, maar vanaf de moederschoot tot de dag van vandaag.⁶⁸ Dat wordt onderstreept door de Yiqtol-vorm van עָזַר. Uit het feit dat JHWH zelf formeerder is vanaf de moederschoot volgt dat Hij zal helpen, ook in de toekomst.⁶⁹

Na deze zelfpresentatie in 44,2a volgt de oproep ‘Wees niet bang’, gericht tot Jakob en Jesurun. Jesurun is een alternatieve naam voor Jakob/Israël (vgl. Deut. 32,15; 33,5.26), die waarschijnlijk etymologisch verband houdt met יָשָׁר, het Hebreeuwse woord voor ‘oprecht’.⁷⁰ In 44,3-5 wordt verwoord hoe het volk oprecht en toegewijd aan JHWH zal worden. JHWH zal water uitgieten op dorstige grond, zijn geest uitgieten over de nakomelingen van Jakob, en dan zullen zij zeggen: “Ik hoor bij JHWH.” Dit staat in contrast met de zonde van het volk in 43,22-28 en vormt een erkenning van de woorden van JHWH in 43,1: “Je bent van mij.” JHWH zegt dit alles als de schepper van Israël en als degene die Israël uitgekozen heeft (44,1-2). Daarin ligt de grond van deze heilsbelofte, dat JHWH ondanks de zonde van het volk, met zijn volk verder gaat.⁷¹

2.3.8. Jesaja 44,21

זְכֹר־אֱלֹהֵי יַעֲקֹב	<i>Gedenk deze dingen, Jakob</i>
וְיִשְׂרָאֵל כִּי עַבְדִּי־אַתָּה	<i>en Israël, want je bent mijn knecht,</i>
יִצְרַתִּיךָ עֶבֶד־לִי אַתָּה	<i>ik heb je geformeerd, een knecht voor mij ben jij,</i>
יִשְׂרָאֵל לֹא תִנְשָׁנִי	<i>Israël, je zult door mij niet vergeten worden.</i>

Jesaja 44,21 volgt op een satirische beschrijving van afgodendienst, en vormt daarmee een contrast. Waar afgoden niet kunnen redden (44,17.20), daar verlost JHWH juist (44,22).⁷² En

⁶⁵ vgl. Elliger, *Jesaja 40,1-45,7*, 388.

⁶⁶ Berges, *Jesaja 40-48*, 319; Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 228; Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 165.

⁶⁷ Beuken, *Jesaja. Deel IIa*, 196.

⁶⁸ Berges, *Jesaja 40-48*, 319; Elliger, *Jesaja 40,1-45,7*, 388; Mackay, *Isaiah. Volume II*, 134.

⁶⁹ De Yiqtol-vorm wordt vaak als deelwoord vertaald, parallel aan “formeerder”. Beter is het om de Yiqtol-vorm recht te doen. Dat kan bijvoorbeeld door de vertaling daarvan tussen gedachtenstreepjes te plaatsen, waarmee een logische gevolgtrekking wordt verwoord uit het voorgaande. Vgl. Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 165.

⁷⁰ Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 342. Dit wordt bevestigd door Koehler & Baumgartner, *Hebrew and Aramaic Lexicon*, 450. Zij beschouwen Jesurun als “name of honour for Israel”.

⁷¹ vgl. Koole, *Jesaja II. Deel I. Jesaja 40-48*, 244.

⁷² Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 349.

waar mensen afgodsbeelden vormen (44,9.10.12) die niets kunnen, formeert JHWH Israël als zijn knecht (44,21). Bij beide wordt het werkwoord יָצַר gebruikt. Dit contrast sluit aan bij de claim van JHWH in voorgaande hoofdstukken dat er geen god is buiten Hem.

Jesaja 44,21-22 heeft een vermanend karakter, doordat deze twee verzen beginnen en eindigen met een imperatief.⁷³ Eerst klinkt de oproep om zich ‘deze dingen’ (אֵלֶּה) te herinneren. Daarmee kan bedoeld worden op wat volgt, namelijk “dat jij mijn knecht bent”.⁷⁴ Waarschijnlijker is het dat verwezen wordt naar wat al gezegd is, naar de claims en beloften uit de voorgaande hoofdstukken en naar het contrast met 44,9-20. 44,21-22 vormt immers een soort conclusie, bestaande uit enerzijds de belofte dat JHWH Israël niet zal vergeten, en anderzijds de oproep om terugkeren naar JHWH. Dit hangt samen met en wordt gemotiveerd door Israëls knechtschap, dat één keer met een suffix en één keer met לִי (‘voor mij’) wordt aangeduid. Israël mag en hoort te leven mét en vóór JHWH.⁷⁵ In het gebruikte scheppingswerkwoord יָצַר klinkt Gods bedoeling met het scheppen van Israël mee. Dat doel wordt zichtbaar in het knechtschap van Israël.⁷⁶

2.3.9. Jesaja 44,24

כֹּה־אָמַר יְהוָה יִצְרָן	<i>Zo zegt JHWH, je verlosser</i>
וַיִּצְרֶךָ מִבֶּטֶן	<i>en je formeerder vanaf de moederschoot:</i>
אֲנִכִּי יְהוָה עָשָׂה כָּל־	<i>‘Ik ben JHWH, maker van alles,</i>
נֹטָה שָׁמַיִם לְבַדִּי	<i>die de hemel uitspant, ik alleen,</i>
רָקַע הָאָרֶץ מֵאֲתִי	<i>die de aarde uithamert door mijzelf.⁷⁷</i>

In Jesaja 44,24 begint volgens de Masoreten een nieuwe eenheid. Het vers begint met een bodeformule, met de inmiddels vertrouwde titels ‘je verlosser, je formeerder’. Daarna volgen nog meer deelwoorden, waarmee verwoord wordt wie JHWH is en wat Hij doet. De nadruk ligt op JHWH’s universele macht, als maker van alles, als degene die hemel en aarde heeft uitgespannen en waterstromen kan droogleggen. Dat leidt naar het noemen van Cyrus als gezalfde van JHWH, door wie JHWH zijn volk zal bevrijden. Als maker van alles, als heer over de geschiedenis kan JHWH ook de heidense koning Cyrus als zijn instrument gebruiken voor zijn nieuwe verlossende handelen. Dat in de bodeformule nog de relatie van JHWH met Israël doorklinkt (‘je verlosser, je formeerder’) laat zien dat JHWH met het inzetten van Cyrus

⁷³ Beuken, *Jesaja. Deel IIa*, 218.

⁷⁴ vgl. Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 246; Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 187.

⁷⁵ Elliger, *Jesaja 40,1-45,7*, 446.

⁷⁶ vgl. Beuken, *Jesaja. Deel IIa*, 202; Elliger, *Jesaja 40,1-45,7*, 446; Koole, *Jesaja II. Deel I. Jesaja 40-48*, 203.

⁷⁷ Hier is sprake van een *ktiv/qre*-kwestie. Inhoudelijk maakt het hier weinig verschil. Ik volg daarom de *qre*-lezing die volgens de MT de voorkeur heeft.

zijn volk op het oog heeft (vgl. 45,4).⁷⁸ In deze verzen wordt concreet gemaakt hoe JHWH zijn volk zal verlossen uit de ballingschap. De historische achtergrond is door de naam van Cyrus expliciet zichtbaar geworden.

2.3.10. Jesaja 45,9-11

הוּי רַב אֶת־יָצְרוֹ	9 Wee degene die twist met zijn formeerder,
חֲרַשׁ אֶת־חֲרָשֵׁי אֲדָמָה	een pot onder aarden potten.
הֵיאָמַר חֲמֹר לִיָצְרוֹ מִה־תַּעֲשֶׂה	Zegt klei tegen zijn formeerder: 'Wat maakt u?'
וּפַעֲלָךְ אֵין־יָדִים לוֹ	of uw werk: 'Hij heeft geen handen.' ⁷⁹
כֹּה־אָמַר יְהוָה	11 Zo zegt JHWH,
קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל וְיָצְרוֹ	de heilige van Israël en zijn formeerder:
הֲאֵתִיּוֹת שְׂאֵלוֹנִי עַל־בְּנֵי	'Vraag mij naar de komende dingen over mijn zonen,
וְעַל־פְּעַל יָדַי תִּצְוֵנִי	en jullie bevelen mij over het werk van mijn handen.'

Jesaja 45,9-13 volgt op de aankondiging dat JHWH Cyrus aanstelt als zijn gezalfde en door middel van hem bevrijding voor Israël zal brengen. Dat Cyrus, nota bene een heidense koning, gezalfde wordt genoemd, moet schokkend geweest zijn voor Israël. In de tekst wordt de reactie van het volk niet expliciet weergegeven, maar in Jesaja 45,9-13 is Israëls protest hoorbaar. Het gaat in 45,9 immers over iemand die twist met zijn formeerder. Over diegene wordt een wee uitgesproken, verder uitgewerkt met de algemene pottenbakkersmetafoor, waarbij de scheppingswerkwoorden יָצַר en עָשָׂה voorkomen. De wee-roep loopt nog door in Jesaja 45,10, waar het gaat over iemand die zijn vader en moeder bekritiseert. Beide beelden komen in 45,11 terug, de zonen uit 45,10 en het werk van Gods handen uit 45,9. Daar wordt als het ware de toepassing van die beelden gegeven. In dat verband wordt JHWH Israëls formeerder genoemd (45,11a).⁸⁰ Vanwege de nauwe verbinding met 45,9-10, waar

⁷⁸ vgl. Beuken, *Jesaja. Deel IIa*, 229; Mackay, *Isaiah. Chapters 40-66*, 154; Watts, *Isaiah 34-66*, 154-155.

⁷⁹ De tekst van deze laatste colon is lastig. Het noemen van de handen, יָדִים, suggereert dat het verwijst niet zozeer de waardeloosheid van de pot, maar de vaardigheid van de pottenbakker betreft: hij heeft geen handigheid in het vormen van de pot. Dat komt terug in de vertaling die ik geef. Vgl. Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 277.

⁸⁰ Verschillende commentaren menen vanwege het suffix in de derde persoon bij וְיָצְרוֹ dat JHWH zich hier richt tot de volken, omdat meestal een suffix in de tweede persoon wordt gebruikt als Israël wordt aangesproken (Beuken, *Jesaja. Deel IIa*, 244; Berges, *Jesaja 40-48*, 410-413; Childs, *Isaiah*, 351). De verbinding met 45,9-10 suggereert dat Israël wordt aangesproken, als de pot die verwijten heeft richting zijn formeerder (vgl. Becker, 'Zur Deutung von Jes 45,11b', 100-109). De derde persoon in het suffix kan verklaard worden door de koppeling met קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל. Het suffix verwijst dan naar 'Israël'.

het kind en de pot kritiek hebben op de vader/moeder en de pottenbakker, is het aannemelijk dat met de zonen en het werk van Gods handen in 45,11b ook Israël wordt bedoeld. Volgens Israël heeft JHWH geen handigheid in hoe Hij Israël als pot vormt en verlost, namelijk via Cyrus. JHWH reageert in 45,11b met een bevel (שְׁאֵלֶנִי) en een Yiqtol-vorm, die aangeeft wat het volk op dat moment doet: ‘Vraag mij maar... Jullie bevelen mij over mijn zonen en over het werk van mijn handen.’ Daar zit een ironische klank in, omdat uit de context blijkt dat Israël daartoe helemaal niet het recht heeft.⁸¹ Hier wordt de soevereiniteit van JHWH tegenover Israël zichtbaar. In 45,12 zegt JHWH bovendien dat Hij de aarde en de mens gemaakt heeft. Zijn macht en soevereiniteit zijn universeel. Daarom kan en mag Hij ook iemand als Cyrus inzetten voor zijn doeleinden.⁸²

2.3.11. Jesaja 51,13

וְתִשְׁכַּח יְהוָה עִשְׂךָ	<i>En je vergeet JHWH, je maker,</i>
נוֹטֵה שָׁמַיִם וַיְסֹד אֶרֶץ	<i>uitspanner van de hemelen en grondvester van de aarde.</i>
וְתִפְחַד תָּמִיד כָּל־הַיּוֹם	<i>En voortdurend tril je van angst, de hele dag,</i>
מִפְּנֵי חֲמַת הַמְּצִיק	<i>voor de woede van de onderdrukker,</i>
כַּאֲשֶׁר כּוֹנֵן לְהִשְׁחִית	<i>wanneer hij zich heeft voorbereid om te vernietigen.</i>
וַאֲיֵה חֲמַת הַמְּצִיק	<i>Maar waar is de woede van de onderdrukker?</i>

In Jesaja 51,1.4.7 klinkt driemaal de oproep aan Gods volk om te luisteren. Er klinken woorden van troost en redding. In 51,9 volgt een oproep, gericht aan de arm van JHWH. JHWH wordt door het volk aangeroepen als drooglegger van de zee en doorboorder van het monster. Daarmee wordt verwezen naar de uittocht uit Egypte en de doortocht door de Rietzee. De deelwoorden impliceren dat JHWH opnieuw zo kan handelen. Het geloof daarin was echter bij het volk niet sterk; bij hen overheerste de angst (vgl. 51,12).

In 51,12-16 volgt de reactie van JHWH. Hij begint nadrukkelijk met “Ik, Ik”. JHWH is het die Sion/Israël troost.⁸³ Hij vraagt Sion hoe zij bang kan zijn voor een sterveling. Het contrast tussen JHWH en vergankelijke mensen wordt in 51,13 verder uitgewerkt, met twee hoofdzinnen met een Yiqtol-vorm: וְתִשְׁכַּח (“je vergeet”) en וְתִפְחַד (“en je trilt van angst”). Het eerste werkwoord heeft JHWH als object. JHWH wordt maker van Israël (suffix ev-2-m)

⁸¹ vgl. Beuken, *Jesaja. Deel IIa*, 243; Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 362

⁸² vgl. Berges, *Jesaja 40-48*, 411-14; Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 362.

⁸³ De aangesprokene is allereerst Sion, want וַיְהִי־אֵי is een ev-2-v. Vanaf 51,13 komt echter steeds een ev-2-m terug. Daar is de aangesprokene het volk Israël. Die overgang is opmerkelijk, maar laat zien hoe nauw Sion en Israël met elkaar verbonden zijn (vgl. Mackay, *Isaiah. Volume II*, 303; Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 344). Sion en Israël worden in 51,16 haast met elkaar vereenzelvigd, als JHWH tegen Sion zegt: “Mijn volk ben jij” (vgl. Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 439).

en van hemel en aarde genoemd, en ook in het vervolg ligt de focus op zijn macht: Hij heeft macht over de zee en zijn naam is JHWH van de legermachten (51,15). Het tweede werkwoord heeft de woede van de onderdrukker als object. Daarvan wordt gevraagd waar die woede is. Via beide lijnen wordt duidelijk dat er niets is om bang voor te zijn. Waar de onderdrukker uit is op vernietiging, is JHWH te typeren als ‘maker’, en JHWH overtreft alles en iedereen in macht.

Dat Israël/Sion toch bang is voor mensen, komt voort uit kortzichtigheid en vergeetachtigheid.⁸⁴ Sion zei in 49,14: “De HEER heeft mij verlaten, mijn Heer is mij vergeten.” Hier blijkt het andersom te zijn: Sion is JHWH als maker vergeten.⁸⁵ Als JHWH, maker van Israël en van hemel en aarde, troost geeft, dan kan niemand daar iets tegenin brengen, zeker geen sterveling.⁸⁶

2.3.12. Jesaja 54,5

כִּי בַעֲלִיךָ עֲשִׂיךָ	<i>Want uw man is uw maker,⁸⁷</i>
יְהוָה צְבָאוֹת שְׁמוֹ	<i>JHWH van de legermachten is zijn naam,</i>
וְגֹאֲלֶךָ קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל	<i>en uw verlosser is de heilige van Israël,</i>
אֱלֹהֵי כָל-הָאָרֶץ יִקְרָא	<i>God van heel de aarde wordt Hij genoemd.</i>

In Jesaja 54 wordt een vrouw aangesproken. Zij wordt niet geïdentificeerd, maar het lijkt om Sion te gaan, want het gaat in 54,11-12 over stenen en poorten, en binnen Jesaja 49-55 is Sion vrij prominent in beeld (49,14; 51,3.12.16-17; 52,1.7). Dit impliceert dat vruchtbaarheid, uitbreiding en herstel in 54,1-5 wijzen op de wederopbouw van Jeruzalem. Daarbij zijn ook de mensen in beeld die bij JHWH horen, en daarmee Israël. Het heil voor Sion zal immers het deel zijn van de knechten van JHWH (54,17).

De vrouw in Jesaja 54 is onvruchtbaar en verstoten (54,1).⁸⁸ Dat duidt op de tijd dat JHWH haar voor korte tijd verlaten had (54,7-8). Dat had Sion aan zichzelf te danken. Jesaja 54,8 spreekt immers over toorn. Tegenover de toorn die een ogenblik duurt staat echter Gods eeuwigdurende liefde en een verbond dat niet zal wankelen (54,8-10).

⁸⁴ Beuken, *Jesaja. Deel IIb*, 132.

⁸⁵ Berges, *Jesaja 49-54*, 162; Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 436-438; Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 345-346.

⁸⁶ Berges, *Jesaja 49-54*, 162; Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 346.

⁸⁷ De werkwoorden in de eerste colon zijn meervoudsvormen. Dat kan verklaard worden doordat de yod in עֲשִׂיךָ de oorspronkelijke derde consonant is, deel van de wortel. בַּעֲלִיךָ is mogelijk geassimileerd met die vorm (vgl. Berges, *Jesaja 49-54*, 283; Goldingay & Payne, *Isaiah 40-55. Volume II*, 346). Van een soort majesteitsmeervoud (vgl. Lessing, *Isaiah 40-55*, 630) is dus geen sprake.

⁸⁸ Onvruchtbaarheid is in het Oude Testament vaker een centraal thema, bijvoorbeeld in de geschiedenis van de aartsvaders (Gen. 11,30; 25,21). Ik kom daarop terug bij 4.2.

In 54,1-5 klinkt driemaal een imperatief, met daarna een motivering ingeleid door **כִּי**.⁸⁹ De vrouw moet jubelen (54,1a), omdat de kinderen van deze verstoten vrouw talrijker zullen zijn dan die van de gehuwde (54,1b); ze moet de plaats voor haar tent wijd maken (54,2), omdat ze zich zal uitbreiden naar alle kanten (54,3). Dat ze niet bang moet zijn (54,4a) wordt zelfs met drie redenen beargumenteerd:

- ze zal de schande van haar jeugd vergeten (54,4b);
- haar man is haar maker, verlosser, heilige van Israël, JHWH van de legermachten, God van heel de aarde (54,5);
- JHWH heeft haar geroepen als verlaten en wanhopige vrouw (54,6).

Jesaja 54,5 vormt dus een onderdeel van de motivering van de oproep om niet bang te zijn. Het vers bestaat vooral uit deelwoorden en nominale zinnen, waartussen het scheppingswerkwoord **עָשָׂה** zijn plek heeft.⁹⁰ De reden dat de vrouw niet bang hoeft te zijn ligt in wie JHWH is, in wat voor God Hij is.⁹¹ Het vers is helder opgebouwd.⁹² Twee keer herhaalt zich hetzelfde patroon: A (is) B, en zijn naam is C. De woorden bij A geven vooral de intieme familierelatie weer (man/echtgenoot en (ver)losser), bij B klinken de macht en heiligheid van God door (je maker en heilige van Israël), en C doet daar nog een schepje bovenop met woorden die verder reiken dan Sion/Israël: Hij is JHWH van de legermachten en God van heel de aarde.

2.3.13. Jesaja 64,7

וְעַתָּה יְהוָה אֲבִינוּ אַתָּה	<i>Maar nu, JHWH, U bent onze Vader,</i>
אֲנַחְנוּ הַחֲמֹר וְאַתָּה יִצְרָנוּ	<i>wij zijn de klei, en U bent onze pottenbakker,</i>
וּמַעֲשֵׂה יָדְךָ כָּלֵנוּ	<i>en wij allen zijn het werk van uw hand.</i>

Jesaja 64,7 is onderdeel van Jesaja 56-66. Die hoofdstukken bevatten geen expliciete aanwijzingen voor de historische achtergrond, zoals Cyrus en Babylon in Jesaja 40-55. Wel komt de tempel in beeld, als huis van gebed voor alle volken (Jes. 56,7), en klinkt de oproep om recht te doen (56,1; 58,6-8). Die elementen waren in Jesaja 40-55 nauwelijks aanwezig. Het lijkt erop dat het volk weer in het land is, maar dat het herstel nog tegenvalt. Tegen die achtergrond wordt de schitterende toekomst die in Jesaja 40-55 is aangekondigd nog krachtiger geprofeteerd (60-62; 65,17-25), maar worden tegelijkertijd zonden aan de kaak

⁸⁹ Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 521-522.

⁹⁰ יִצְרָא is een passieve Yiqtol-vorm, maar staat parallel aan שָׂמוּ. Beide woorden bevestigen dat het om namen/titels van JHWH gaat.

⁹¹ vgl. Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 446; Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 419.

⁹² Het is niet met zekerheid te zeggen wat het subject is en wat het predikaat (vgl. Berges, *Jesaja 49-54*, 302). In het patroon dat ik schets lijkt het aannemelijk dat steeds het eerste woord subject is en het tweede als predikaat daar een nadere omschrijving van geeft.

gesteld. In die context past het gebed in Jesaja 63,7-64,11 van een ik-figuur (63,7.15) die bidt namens het volk.⁹³

Nadat in 63,7-14 de geschiedenis van het volk in herinnering is geroepen (de goedheid van JHWH, de vader-kind-relatie tussen JHWH en zijn volk, maar ook de opstand van het volk), volgt vanaf 63,15 een indringend gebed tot JHWH om in te grijpen. De machtige daden van JHWH zijn niet meer zichtbaar en het is alsof JHWH nooit over het volk heeft geregeerd. Daarom klinkt een indringende roep naar de hemel (63,19). Daarbij worden Gods heiligheid (64,2) en uniciteit (64,3) erkend. Tegelijk wordt de schuld van het volk openlijk beleden (64,4-6a). Vanwege die schuld heeft JHWH zijn gelaat verborgen (64,6b).

Vanaf 64,7 komt het gebed tot een climax.⁹⁴ Er vindt een wending plaats van schuldbelijdenis naar smeekbede.⁹⁵ Daarin klinkt ook het volgende door: JHWH die zijn gelaat voor het volk verbergt, dat kan toch niet? Dat staat haaks op de relatie die bestaat tussen JHWH en zijn volk. De relatie vader-kind is in 63,7-9.16 al aangeduid, nieuw is hier de relatie van pottenbakker-klei. Het beeld is herkenbaar uit 29,16 en 45,9, maar krijgt hier een eigen invulling.⁹⁶ De klei maakt de pottenbakker nu geen kritische verwijten, maar doet een indringend beroep op JHWH. Dat JHWH vader en formeerder is van zijn volk vormt een pleitgrond voor het indringende gebed dat volgt: “Laat uw grote toorn toch varen, HEER. (...) Laat dit alles u onbewogen, HEER? Blijft u zwijgen en laat u ons zozeer lijden?” Hoewel het oordeel terecht was – dat wordt toegegeven door de bidder – kan JHWH zijn volk niet laten lijden en zich niet blijven verbergen, om wie Hij is in relatie met zijn volk en om wie zijn volk is in relatie tot Hem. Die relatie zou voor JHWH redenen moeten zijn om in te grijpen.

2.3.14. Jesaja 65,18

כִּי־אִם־שִׂישׁוּ וְגִילוּ עַד־עַד	<i>Maar verheug u en juich tot in eeuwigheid</i>
אֲשֶׁר אֲנִי בּוֹרֵא	<i>(over) wat Ik aan het scheppen ben,</i>
כִּי הִנְנִי בּוֹרֵא אֶת־יְרוּשָׁלַם גִּילָה	<i>want zie, Ik ben aan het scheppen Jeruzalem (een) vreugdebetoon</i>
וְעַמָּהּ מְשׁוּשׁ	<i>en haar volk (een) vreugde.</i>

Jesaja 65,18 heeft net als 64,7 plaats binnen Jesaja 56-66, en kent daarom waarschijnlijk een vergelijkbare historische achtergrond. Jesaja 65-66 vormt de afsluiting van het boek Jesaja. De hoop domineert in die hoofdstukken. In Jesaja 65 staat hoop echter naast het oordeel. JHWH's knechten staan tegenover onrechtvaardigen (65,8-16). De knechten van JHWH worden uitverkorenen genoemd (65,15), en het volk dat JHWH heeft geraadpleegd (65,10).

⁹³ Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 512.

⁹⁴ Watts, *Isaiah 34-66*, 336.

⁹⁵ Beuken, *Jesaja. Deel IIIb*, 43.

⁹⁶ Beuken, *Jesaja. Deel IIIb*, 43; Mackay, *Isaiah. Volume II*, 577; Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 629.

Daarbij wordt niet expliciet onderscheid gemaakt tussen Israël en de heidenvolken. Daaruit volgt dat bij de knechten van JHWH ook mensen van andere volken kunnen horen, en bij de andere groep ook Israëlieten. Degenen die niet bij JHWH horen zullen weklagen, maar JHWH's knechten zullen juichen van vreugde (65,14). Voor hen geldt de belofte dat alle ellende van vroeger eens verdwenen zal zijn (65,16). Daarop borduurt Jesaja 65,17-25 voort.

Jesaja 65,17 zet in met de uitspraak van JHWH dat Hij een nieuwe hemel en een nieuwe aarde schept. De nadruk ligt daarbij op het nieuwe, dat een contrast vormt met wat vroeger was (vgl. 43,18-19). Dat nieuwe en baanbrekende wordt onderstreept door het scheppingswoord **בָּרָא**, dat in 65,17-18 driemaal voorkomt.⁹⁷

In Jesaja 65,18 wordt met twee imperatieven opgeroepen tot vreugde en jubelen over wat JHWH aan het scheppen is. Er volgen twee andere objecten van Gods scheppingswerk in 65,18b, Jeruzalem en 'haar volk'. Bij beide is een woord toegevoegd: JHWH schept niet maar Jeruzalem en haar volk, maar Hij schept Jeruzalem en haar volk *vreugde*. Vreugdebetoon en vreugde zijn haast inwisselbaar met Jeruzalem en haar volk.⁹⁸ Daarna vermeldt 65,19 dat JHWH zich zal verheugen over Jeruzalem en over zijn volk ('haar volk', het volk van Jeruzalem, is dus ook 'zijn volk', Gods volk).⁹⁹ JHWH is uit op vreugde.

Vervolgens wordt in 65,20-25 een idyllisch plaatje geschetst van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde, van Jeruzalem en haar volk. Dat is niet per se een apocalyptisch visioen. De heilsaankondiging van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde geldt immers de knechten van JHWH.¹⁰⁰ Zij vormen Gods volk. Daarom zijn de schepping van Jeruzalem en haar volk tot vreugde niet zozeer een versmalling ten opzichte van de schepping van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde, eerder een nadere invulling. De nieuwe hemel en de nieuwe aarde laten het baanbrekende, wereldwijde, brede van Gods scheppingswerk zien, maar het brandpunt van Gods nieuwe scheppende handelen ligt in Jeruzalem en haar volk tot vreugde, en degenen die daar deel aan hebben zijn JHWH's knechten.¹⁰¹

2.4. Conclusies vanuit de teksten in Jesaja

De teksten in Jesaja die spreken over JHWH als schepper van Israël zijn nu besproken. Nu zullen puntsgewijs enkele conclusies worden getrokken met betrekking tot de historische, literaire en theologische context waarin dat spreken voorkomt.

1. De historische context is niet altijd even goed vast te stellen, maar het spreken over JHWH als schepper van Israël komt in elk geval voor in verschillende historische

⁹⁷ Beuken, *Jesaja. Deel IIIb*, 82; Westermann, *Isaiah 40-66*, 408. Met **בָּרָא** wordt ook duidelijk dat het JHWH alleen is die dit schept. Dat wordt onderstreept door **אֲנִי** ('Ik').

⁹⁸ Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 530; Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 657.

⁹⁹ Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 530.

¹⁰⁰ Beuken, *Jesaja. Deel IIIb*, 82.

¹⁰¹ Beuken, *Jesaja. Deel IIIb*, 83-84; Goldingay, *Isaiah 56-66*, 468; Koole, *Jesaja III*, 419; Watts, *Isaiah 34-66*, 354; Westermann, *Isaiah 40-66*, 408.

contexten, van de achtste eeuw v.C. tot de Babylonische ballingschap en daarna.¹⁰²

Wel krijgt het een duidelijke spits in de tijd van de Babylonische ballingschap. In die tijd bevat het spreken over JHWH als schepper van Israël een bemoedigende boodschap voor een moedeloos volk.

2. Het spreken over JHWH als schepper van Israël komt verder voor in aanklachten. Het volk wordt verweten JHWH als maker te zijn vergeten (51,13) of de rollen om te draaien en JHWH's soevereiniteit als Israëls formeerder niet serieus te nemen (29,16; 45,9). Ook klinkt het oordeel dat de maker van het volk geen ontferming meer toont omdat het volk ieder inzicht mist (27,11).
3. Het spreken over JHWH als schepper van Israël heeft vaak plek te midden van andere aanduidingen van JHWH en van zijn relatie met Israël, die met deelwoorden worden weergegeven. Die deelwoorden vormen een motivatie of inleiding voor de oproep om niet bang te zijn (43,1; 44,2; 51,12-13; 54,4-5), en terug te keren naar JHWH (44,21-22). Zo creëert het spreken over JHWH als schepper van Israël verwachting voor de toekomst. Het kan ook pleitgrond van gebed worden (64,7). In een oordeelscontext blijkt dat Israël op een gegeven moment niet anders meer kan dan vluchten naar zijn maker (17,7).
4. Meermalen is een contrast zichtbaar tussen JHWH als maker/formeerder van zijn volk en afgoden als het werk van mensenhanden (17,7; 27,9.11; 44,9-21). Waar afgodenmakers beelden vormen om die te dienen, terwijl ze geen redding kunnen bieden, verlost JHWH zijn volk Israël en vormt het tot zijn knecht die Hem dient.
5. In de context van het spreken over JHWH als schepper van Israël worden de macht en soevereiniteit van JHWH benadrukt, tegenover de onmacht van afgoden en stervelingen en Israëls afhankelijkheid van JHWH. De betrokkenheid op Israël wordt daarbij zichtbaar door de suffixen ev-2-m.
6. In verschillende teksten staat het spreken over JHWH als schepper van Israël in de context van een doel dat JHWH voor ogen heeft. JHWH heeft Israël geschapen tot zijn eer (43,7), als zijn knecht (44,2.21), dat zijn lof vertelt (43,21). Dat wordt weergegeven met het werkwoord יצר. Het boek Jesaja loopt uit op een nieuwe schepping waarin de vreugde heerst (65,17-25). Het wonderlijke, baanbrekende daarvan komt terug in het werkwoord ברא.

2.5. Teksten elders in het Oude Testament

Ik heb nu gezien in welke teksten binnen Jesaja JHWH schepper van Israël genoemd wordt. Hoewel dit motief met name in Jesaja voorkomt, komt het ook elders in het Oude Testament zo nu en dan voor. De teksten waar het om gaat zijn Deuteronomium 32,6.15; Psalm 95,6;

¹⁰² In de achtste eeuw v.C. regeerden onder andere Achaz en Hizkia. Jesaja 17,7 is mogelijk te dateren in de tijd van Achaz, maar daarover bestaat discussie. Jesaja 29,16 en mogelijk ook 27,11 zijn te dateren in de tijd van Hizkia.

100,3; 102,19; 149,2; Hosea 8,14; Maleachi 2,10. Die teksten krijgen nu de aandacht, om ze vervolgens te kunnen vergelijken met de teksten in Jesaja.

Deuteronomium 32 is het lied van Mozes dat hij vlak voor de intocht in het beloofde land zingt.¹⁰³ In Deuteronomium 32 is het patroon van JHWH's zorg en Israëls ontrouw herkenbaar, zoals in heel Deuteronomium.¹⁰⁴ Daarbij komt de schepping van Israël (met het werkwoord עָשָׂה in 32,6.15) opvallend genoeg niet aan de orde bij de beschrijving van JHWH's liefdevolle, zorgzame handelen, maar juist bij de ontrouw van het volk. Israël wordt erbij bepaald wat het JHWH heeft aangedaan, door afgoden te dienen en JHWH, zijn maker, te vergeten.¹⁰⁵ JHWH wordt maker van Israël genoemd in contrast met de afgoden. De ondankbaarheid van Israël jegens JHWH, zijn maker, komt extra scherp naar voren doordat Israël Jesurun wordt genoemd (vgl. Jes. 44,2).¹⁰⁶ Dat woord betekent 'oprecht', terwijl Israël dat toen helemaal niet was.¹⁰⁷ Er worden Israël juist verwijten gemaakt.¹⁰⁸

Ook in Hosea 8,14 klinkt het verwijt dat Israël zijn maker vergeten is, opnieuw met het werkwoord עָשָׂה.¹⁰⁹ Deze tekst heeft zijn achtergrond in de achtste eeuw, toen Israël en Juda nog redelijk welvarend waren. Hosea 8,14 spreekt immers over paleisbouw en bouw van talrijke vestingen.¹¹⁰ Binnen Hosea wordt Israël vaker verweten dat het JHWH vergeten is (bijv. Hos. 2,15; 4,6; 13,6).¹¹¹ Daarbij wordt vaak gedacht aan afgodendienst. Met hetzelfde werkwoord עָשָׂה is in 8,4.6 benoemd dat de mensen afgodsbeelden maakten. Als JHWH Israëls maker wordt genoemd, staat dat dus in contrast met afgodendienst. Eveneens staat het in contrast met wat mensen maken/bouwen aan vestingsteden.¹¹² Israëls vergeten van JHWH als zijn maker is evenals in Deuteronomium 32 een aanklacht en reden voor het oordeel.¹¹³ De straf is onder andere dat ze zullen terugkeren naar Egypte (Hos. 8,13), terwijl JHWH hen juist uit Egypte geroepen had (Hos. 11,1) en sindsdien Israëls God is (Hos 12,10; 13,4).

¹⁰³ Sommigen dateren het lied later. Deuteronomium wordt sowieso door velen pas laat gedateerd, in de tijd van Josia. Deuteronomium 32,7 spreekt ook over tijden van weleer en een ver verleden, wat niet past vóór de intocht in het beloofde land – zo ver is dat verleden dan nog niet (Ridderbos, *Deuteronomium II*, 103). Maar ik neem de tekst zoals die er nu ligt, en dan heeft het lied plaats in de woestijntijd van het volk Israël. Peels toont aan dat er ook verschillende argumenten zijn om de tekst als zodanig te zien en dus vroeg te dateren, zoals de archaïsche morfologie en terminologie, oude voorstellingen, en de afwezigheid van elke gedachte aan het koningschap (Peels, *De wraak van God*, 119).

¹⁰⁴ Labuschagne, *Deuteronomium. Deel III*, 240.

¹⁰⁵ Labuschagne, *Deuteronomium. Deel III*, 227.

¹⁰⁶ Craigie, *Deuteronomy*, 382.

¹⁰⁷ Zie 2.3.7.

¹⁰⁸ Labuschagne, *Deuteronomium. Deel III*, 240.

¹⁰⁹ Paas, *Creation and Judgement*, 333-334.

¹¹⁰ Van Gelderen & Gispen, *Hosea*, 310; Rudolph, *Hosea*, 169.

¹¹¹ vgl. Dearman, *Hosea*, 233; Zobel, 'Das Schöpfungshandeln Jahwes', 195-197; Paas, *Creation and Judgement*, 337.

¹¹² Dearman, *Hosea*, 233-234; Paas, *Creation and Judgement*, 333.

¹¹³ Paas, *Creation and Judgement*, 336.

Ook Maleachi herinnert het volk aan JHWH als schepper van Israël als hij zonden aan de kaak stelt. Hij gebruikt het werkwoord **בָּרָא**. Maleachi profeteerde waarschijnlijk in de post-exilische tijd. Hij verwijt Juda in Maleachi 2,10-16 getrouwd te zijn met een vrouw die een vreemde god vereert (2,11) en de vrouw van zijn jeugd trouweloos te behandelen (2,14-16). Die profetie zet in met de vraag aan Israël/Juda: “Hebben wij niet allemaal dezelfde vader, heeft niet een en dezelfde God ons geschapen?”¹¹⁴ Nadruk ligt op het woordje **אֶחָד**, ‘één’: het volk heeft één vader, één God heeft het volk geschapen. Het probleem is hier niet zozeer dat het volk JHWH als maker is vergeten. Het gaat om de onderlinge verhoudingen binnen het volk.¹¹⁵ De zonde van ontrouw is een onmogelijkheid als je in acht neemt dat het volk één vader heeft en dat één God het volk geschapen heeft.¹¹⁶

Het spreken over JHWH als schepper van Israël komt behalve in aanklachten ook in lofpsalmen voor. Psalm 95,6, 100,3 en 149,2 bezingen JHWH als maker van Israël (steeds met het werkwoord **עָשָׂה**). Deze psalmen hebben waarschijnlijk een cultische achtergrond, omdat gesproken wordt over het binnengaan van het heiligdom (95,2.6; 100,4) en over het samen eren van JHWH met zang, muziek en dans (95,2; 100,4; 149,1-3).¹¹⁷ De Psalmen 95 en 100 zijn onderdeel van de koningspsalmen 93-100, die alle het koningschap van JHWH bezingen, expliciet (95,3) of meer impliciet (100,1-3).¹¹⁸ Psalm 149 heeft plaats in het slotakkoord van het Psalmboek (Psalm 146-150), waarin JHWH ook als koning wordt geprezen (146,10; 149,2). Het koningschap van JHWH komt in Psalm 149 verder tot uiting in zijn gerechtvaardigd oordeel over de volken (149,7-9).¹¹⁹ Naast JHWH’s koningschap komt de relatie van JHWH met zijn volk in deze Psalmen duidelijk terug. Psalm 95,7 noemt JHWH ‘onze God’, en het volk wordt in 95,7 en 100,3 vergeleken met een kudde, door Gods hand geleid. Dat laat iets zien van JHWH’s zorg voor het volk. Dat het volk eigendom is van JHWH (vgl. 100,3, “Hem behoren wij toe”) betekent echter ook dat het volk moet luisteren naar de stem van JHWH (95,7b-11).¹²⁰ Dat JHWH maker van Israël is betekent dus specifiek dat Hij Israël *tot zijn eigen volk* gemaakt heeft. Het staat in het kader van de bijzondere relatie van JHWH met zijn volk.¹²¹

Nog in één andere Psalm wordt melding gemaakt van JHWH als schepper van Israël, in Psalm 102. Het eerste deel van die Psalm is een intense klacht (102,2-12). In 102,13 volgt een omkering: JHWH wordt als koning in Sion bezongen en de verwachting wordt

¹¹⁴ Mal. 2,10. Met “ons” moet Israël/Juda bedoeld zijn, omdat zij in 2,11 expliciet genoemd worden (Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 95).

¹¹⁵ vgl. Taylor & Clendenen, *Haggai/Malachi*, 323-325; Verhoef, *Haggai and Malachi*, 266. Bij de schepping van Israël wordt waarschijnlijk gedacht aan de verbondssluiting, vgl. 2,10b over het verbond.

¹¹⁶ Van der Woude, *Haggai/Maleachi*, 116.

¹¹⁷ Booi, *Psalmen. Deel III*, 147; Hossfeld & Zenger, *Psalmen 51-100*, 662; Hossfeld & Zenger, *Psalmen 101-150*, 859; Prinsloo, ‘Psalm 149’, 407.

¹¹⁸ Hossfeld & Zenger, *Psalmen 51-100*, 707; Ridderbos, *De Psalmen II*, 435.

¹¹⁹ Hossfeld & Zenger, *Psalmen 101-150*, 860.

¹²⁰ Hossfeld & Zenger, *Psalmen 51-100*, 663.

¹²¹ Booi, *Psalmen. Deel III*, 149,179.

uitgesproken dat Hij zal opstaan en zich zal ontfermen. De context is de wederopbouw van Sion. De Psalm is dus te begrijpen tegen de achtergrond van de Babylonische ballingschap. JHWH's daden van ontferming jegens Sion moeten volgens de Psalm worden opgeschreven, zodat het nageslacht JHWH zal loven. Dat nageslacht wordt omschreven als **עַם נִבְרָא**, een geschapen wordend volk (102,19). Het gaat hier over de toekomst, en daarom waarschijnlijk om een nieuw godsvolk. Dat volk zal JHWH loven. Hier zie ik een verbinding met Jesaja 43,21, waar over het door JHWH geformeerde volk gezegd wordt dat het de lof van JHWH zal vertellen.¹²²

2.6. Conclusies

In dit hoofdstuk is de vraag beantwoord in welke teksten en (historische, literaire en theologische) contexten het spreken over JHWH als schepper van Israël voorkomt binnen het boek Jesaja, en hoe zich de concentratie van dit motief in Jesaja verhoudt tot de aandacht die het Oude Testament hier elders aan geeft. Over de teksten binnen Jesaja heb ik al enkele conclusies vermeld. Die vul ik nu aan met enkele conclusies vanuit de vergelijking met teksten buiten Jesaja.

1. De teksten die buiten Jesaja het spreken over JHWH als schepper van Israël bevatten, bevestigen de variëteit in historische context die ik binnen Jesaja al had gesignaleerd. Het heeft een plek binnen de woestijntijd (Deut. 32), de achtste eeuw v.C. (Hos. 8), de ballingschap (Ps. 102,19) tot in de post-exilische tijd (Mal. 2,10). Wel komt het slechts sporadisch voor. De toespitsing van het spreken blijft in Jesaja 40-48, in de tijd van de Babylonische ballingschap.
2. Ook de variëteit in literaire context is buiten Jesaja nog sterker dan binnen Jesaja. In Jesaja komt het spreken over JHWH als schepper van Israël vooral voor in de context van bemoediging, en soms in aanklachten. Buiten Jesaja komt het niet voor in de context van bemoediging, wel in aanklachten, maar ook in lofzangen. Dit is een opmerkelijk verschil met Jesaja.
3. Veel motieven zijn zowel binnen als buiten Jesaja herkenbaar in de context van het spreken over JHWH als schepper van Israël, zoals het koningschap van JHWH (Psalmen), het contrast met afgoden (Deut. 32; Hos. 8), Gods soevereiniteit en het bijzondere van zijn relatie met Israël.
4. Een opvallend verschil is dat het werkwoord **יָצַר** in de teksten buiten Jesaja niet voorkomt in het spreken over JHWH als schepper van Israël, terwijl het in Jesaja juist vooral gebruikt wordt voor de schepping van Israël. Met **יָצַר** wordt aangeduid hoe zorgvuldig JHWH Israël scheidt en met welke bedoeling. Die aspecten zijn elders in het Oude Testament blijkbaar minder in beeld. Mogelijk wordt dit juist naar voren

¹²² vgl. Hossfeld & Zenger, *Psalmen 101-150*, 47; vgl. Koole, *Jesaja II. Deel I*, 213.

gehaald in de context van de ballingschap, als het volk geen doel meer lijkt te hebben, en zich blindstaart op de afgoden die door mensenhanden zijn gevormd.

5. Binnen Jesaja lijkt de focus meer te liggen op wie JHWH is en wat van Hem te verwachten valt (in de context van de Babylonische ballingschap), terwijl in andere teksten meer focus ligt op de consequenties die het voor Israël heeft dat JHWH zijn maker is, namelijk dat ze geen afgoden moeten dienen (Deut. 32; Hos. 8), maar naar JHWH behoren te luisteren (Ps. 95; 100). Dat komt in Jesaja soms ook terug (bijv. in de pottenbakkersmetafoor), maar het is wel een verschil in nadruk. Maleachi 2,10 is hierin helemaal een uitzondering, omdat daar de onderlinge verhoudingen binnen het volk centraal staan en niet allereerst de relatie van JHWH met Israël.

Al met al kan ik concluderen dat het spreken over JHWH als schepper van Israël binnen Jesaja veel overeenkomsten kent met dat motief elders in het Oude Testament. Toch heeft het in Jesaja zijn eigen plaats en betekenis, waarbij ook binnen Jesaja verschillen zijn gesignaleerd.

3. JHWH als schepper van Israël en Gods scheppen in ruimere zin

3.1. Inleiding

Dit onderzoek gaat over de plaats en de betekenis van het spreken over JHWH als schepper van Israël. Om die goed te verstaan is vergelijking nodig met andere motieven binnen de theologie van Jesaja. In dit hoofdstuk staat de volgende vraag centraal: *Hoe verhoudt zich het spreken over JHWH als schepper van Israël tot het spreken over Gods scheppen in ruimere zin in het boek Jesaja?*

Met “Gods scheppen in ruimere zin” wordt aangeduid dat het boek Jesaja veel verschillende objecten benoemt van Gods scheppen. In dit onderzoek spits ik dat toe op de schepping van hemel en aarde, omdat schepping van hemel en aarde binnen Jesaja de meest voorkomende en een behoorlijk alomvattende categorie is.¹²³ Voor het bepalen van de verhouding tussen schepping van hemel en aarde en schepping van Israël zet ik in bij de visie van Albertz. Hij maakt onderscheid tussen schepping van de wereld en schepping van mensen, waarbij hij de schepping van Israël onder de tweede categorie rekent.¹²⁴ Na een kritische bespreking van zijn visie worden de teksten waarin schepping van hemel en aarde en schepping van Israël dicht bij elkaar liggen nader bekeken. Vervolgens benoem ik belangrijke aspecten van het spreken over JHWH als schepper van hemel en aarde, om die te vergelijken met het spreken over JHWH als schepper van Israël. Tot slot volgt in een conclusie een antwoord op de deelvraag.

3.2. Albertz' onderscheid tussen *Weltschöpfung* en *Menschenschöpfung*

Albertz bepleit dat er in Jesaja 40-55 en in heel het Oude Testament twee losstaande scheppingstradities zijn, die hij samenvat in de termen *Weltschöpfung*, schepping van de wereld, en *Menschenschöpfung*, schepping van mensen.

Albertz' betoog is een reactie op de visie van Rendtorff. Rendtorff had gesignaleerd dat schepping in Jesaja 40-55 in twee verschillende samenhangen voorkomt, namelijk in disputatiewoorden en in heilsorakels (vaak met een suffix 2-ev). Volgens Rendtorff wijst dit verschil op twee groepen van scheppingsuitspraken, waarvan de ene JHWH benoemt als schepper van de wereld en de andere als schepper van Israël. Beide groepen kennen volgens Rendtorff wel dezelfde herkomst, namelijk de lofpsalmen/hymnen.¹²⁵

Albertz stemt in met het onderscheid dat Rendtorff maakt, maar hij bekritiseert de visie dat beide groepen dezelfde herkomst hebben. Volgens hem is er sprake van twee losstaande

---

¹²³ Andere objecten van Gods scheppen, bijvoorbeeld ‘licht en donker’ (45,7), blijven in dit onderzoek buiten beschouwing.

¹²⁴ Albertz, *Weltschöpfung und Menschenschöpfung*. Hij richt zich sterk op de herkomst van het scheppingspreken. Dat is niet de focus van mijn onderzoek, en daarover zal ik dan ook niet te veel in detail treden. Vanwege het sterke onderscheid dat hij maakt tussen twee groepen van scheppingspreken is hij echter wel een goede gesprekspartner bij deze deelvraag.

¹²⁵ Albertz, *Weltschöpfung und Menschenschöpfung*, 2.

scheppingstradities, die onmogelijk onder één noemer kunnen worden gebracht.¹²⁶ Scheppingsuitspraken in disputatiewoorden, die gaan over de schepping van de wereld, hebben volgens hem wel hun herkomst in hymnen. De herkomst van scheppingsuitspraken in heilsorakels, waarin het gaat over de schepping van Israël, ziet hij echter niet in hymnen, maar in gebeden van individuen. Schepping in de heilsorakels is immers nauw verbonden met verlossing, net als in gebeden van individuen. Daarin wordt immers vaak een beroep op JHWH gedaan, in het vertrouwen dat Hij zal redden, met soms als motivatie dat JHWH de bidder geschapen heeft (bijv. Job 10,8-13; 14,15; 35,9-12; Ps. 22,10-11; 71,5-6; 119,73; 139,13-16). Omdat scheppingsuitspraken in heilsorakels in Jesaja 40-55 volgens hem hun achtergrond hebben in gebeden van individuen, spreekt Albertz over *Menschenschöpfung*. In Jesaja 40-55 gaat het weliswaar over de schepping van Israël en niet over individuen. Het individuele is echter nog hoorbaar in de verwijzing naar de moederschoot (44,2.24).¹²⁷

Na de bespreking van Jesaja 40-55 betoogt Albertz hetzelfde vanuit de Psalmen en Job. Schepping van de wereld en schepping van Israël staan in feite totaal los van elkaar. Ook Zobel beargumenteert dat het spreken over schepping van Israël uit een hele andere geloofsinhoud ontspringt dan het spreken over schepping van hemel en aarde, aangezien het bij de schepping van Israël gaat om historische schepping.¹²⁸

Bij Albertz' betoog zijn echter kritische vragen te stellen. Allereerst brengt Albertz schepping van Israël volledig onder in de categorie van schepping van mensen. Hoewel bij beide schepping en verlossing met elkaar samenhangen, is schepping van een volk toch iets anders dan schepping van mensen. Daarom is het de vraag of Albertz recht doet aan het spreken over JHWH als schepper van Israël, als hij dat typeert als *Menschenschöpfung*.¹²⁹

Verder hanteert Albertz een te strikte scheiding tussen de scheppingstradities.¹³⁰ Schepping van Israël heeft weliswaar een meer historische betekenis, maar het gebruik van dezelfde terminologie suggereert een verband tussen schepping van de wereld en schepping van Israël. Bovendien is de indeling die Albertz maakt gebaseerd op verschil in literaire genres (heilsorakels en disputatiewoorden). Schepping van de wereld en schepping van Israël komen echter ook in dezelfde literaire genres voor, soms zelfs in hetzelfde tekstvers. Dat suggereert eveneens een nauwer verband tussen beide dan Albertz betoogt.¹³¹ Dat verband wordt onderstreept doordat beide scheppingsuitspraken een toespitsing vinden binnen Jesaja 40-55. In de context van de ballingschap krijgen zowel schepping van de

¹²⁶ Albertz, *Weltschöpfung und Menschenschöpfung*, 173.

¹²⁷ Albertz, *Weltschöpfung und Menschenschöpfung*, 7-53.

¹²⁸ Zobel, 'Das Schöpfungshandeln Jahwes', 199.

¹²⁹ vgl. Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 88-89.

¹³⁰ Ik beargumenteer hier slechts dat de scheiding die Albertz maakt te strikt is. Mogelijk heeft Albertz een punt in zijn betoog over de verschillende herkomst van scheppingsuitspraken, maar omdat mijn onderzoek zich niet richt op herkomstvragen, ga ik daar verder niet op in.

¹³¹ vgl. Lee, *Creation and Redemption*, 49-50; Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 16-18.

wereld als schepping van Israël ineens veel aandacht. Daarom is het oneigenlijk om schepping van de wereld en schepping van Israël van elkaar los te koppelen.

3.3. Teksten waar beide lijnen dichtbij elkaar komen

In een aantal teksten komen de schepping van Israël en schepping van hemel en aarde samen, namelijk in Jesaja 44,24, 45,11-12, 51,13 en 54,5. Om het verband tussen beide verder te onderzoeken worden deze teksten nu nader belicht.

In Jesaja 44,24 wordt JHWH allereerst “je verlosser en je formeerder van de moederschoot” genoemd, en vervolgens maker van alles. Hier blijkt dat JHWH zich niet alleen met Israël bezighoudt. Waarschijnlijk leefde die gedachte nog wel onder het volk Israël, want blijkens Jesaja 45,9-13 hebben ze moeite met Gods plan om herstel te brengen via de heidense koning Cyrus. Wat dat betreft bevat Jesaja 44,24 een overtreffende trap: JHWH is niet slechts schepper van Israël, maar van alles: hemel en aarde.¹³² Schepping van hemel en aarde komt echter in beeld in het kader van de schepping van Israël. In Jesaja 44,24-45,8 wordt uitgewerkt hoe JHWH Israël zal herstellen. Als JHWH maker van alles genoemd wordt, wordt daarmee verwoord dat Hij zijn universele macht gebruikt, en een heidense koning in kan zetten om het herstel van Israël te bewerkstelligen.¹³³ Dit laat tevens zien dat het spreken over JHWH als schepper van hemel en aarde niet slechts duidt op het begin van de wereld, maar op een voortdurend proces van scheppen, waarmee God de wereld en de geschiedenis leidt. Dit wordt *creatio continua* genoemd.¹³⁴ Hetzelfde kan gezegd worden over de schepping van Israël. In het herstel via Cyrus blijkt Gods doorgaande scheppingswerk aan Israël.

Jesaja 45,11-12 benadrukt Gods soevereiniteit. Als formeerder van Israël heeft JHWH het over Israël te zeggen. Daarom kan Israël niets inbrengen tegen de manier waarop Hij Israël bevrijdt, namelijk via Cyrus. Als schepper van hemel en aarde heeft JHWH de macht en bevoegdheid om alles in te zetten voor wat Hij wil bereiken.¹³⁵ Beide scheppingsuitspraken benadrukken Gods soevereiniteit en vullen elkaar daarin aan.¹³⁶

Hetzelfde geldt voor Jesaja 51,13. In reactie op de angst van Israël zegt JHWH dat Hij zowel maker van Israël is als schepper van hemel en aarde. Daaruit blijkt dat Hij machtiger is dan wie of wat ook. Het volk hoeft dus niet bang te zijn voor een aardse verdrukker. Het onderscheid tussen schepping van Israël en schepping van hemel en aarde in Jesaja 51,13 is nader uitgewerkt als onderscheid tussen heilswil en heilsmacht: schepping van Israël wijst dan op Gods wil om te redden, schepping van hemel en aarde op zijn macht dit te doen.¹³⁷

¹³² Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 193.

¹³³ vgl. Goldingay & Payne, *Isaiah 40-55. Volume II, 1,4,6,9*; Koole, *Jesaja II. Deel I*, 308; Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 193-208.

¹³⁴ Nestor, ‘If Not Now, When?’, 47; Ollenburger, ‘Isaiah’s Creation Theology’, 62.

¹³⁵ Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 514.

¹³⁶ Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 278-280; Wardlaw, ‘The Significance of Creation’, 461.

¹³⁷ Hermisson, *Jesaja 49,14-55,13*, 272.

Dit onderscheid is te strikt, want ook als JHWH maker van Israël wordt genoemd klinkt daarin zijn macht door. Dat Gods macht universeel is, onderstreept echter des te meer dat Israël voor de machten op aarde niet bang hoeft te zijn, omdat JHWH boven alles staat.¹³⁸ Dat JHWH Israël gemaakt heeft, laat vooral zien dat JHWH Israël niet vergeet en verlaat, en toont aan hoe verstrekkend zijn relatie met Israël is, teruggaand tot het begin. Beide scheppingsuitspraken vullen elkaar zo aan, en moedigen Israël aan niet in angst, maar uit geloof te leven.¹³⁹ Er zijn geen aanwijzingen om vanuit deze tekst twee zelfstandige tradities te suggereren.¹⁴⁰

In Jesaja 54,5 wordt niet direct over schepping van hemel en aarde gesproken. Wel wordt JHWH naast 'je man', 'je maker', 'je verlosser', 'heilige van Israël' ook 'JHWH van de legermachten' en 'God van de hele aarde' genoemd. Particuliere en universele taal komen hier dus samen. Het is dezelfde God die Israël én hemel en aarde heeft gemaakt.¹⁴¹ Het lijkt wel een opklimming in de titels: JHWH is niet alleen maker van Sion/Israël, maar ook degene die alle hemelse machten onder zijn bevel heeft. De Heilige die uit is op redding, is de God van de hele aarde.¹⁴² Dat waarborgt de redding des te meer.

3.4. Schepping onder één noemer?

De teksten waarin schepping van Israël en schepping van hemel en aarde met elkaar verbonden worden, laten zien dat er een nauwer verband is tussen beide scheppingsuitspraken dan Albertz suggereert. Maar betekent dat dat alle scheppingsuitspraken onder één noemer kunnen worden gebracht? Dat is namelijk door verschillende auteurs geprobeerd.

Allereerst heeft Von Rad betoogd dat schepping in het Oude Testament volledig ondergeschikt is aan verlossing. Hij brengt alle scheppingsuitspraken onder in een zogenaamde 'dienstmaagdfunctie'.¹⁴³ Ze ondersteunen slechts de aankondiging van verlossing. Hoewel Jesaja 40-55 inderdaad vooral ziet op de verlossing uit de ballingschap, overtuigt zijn visie niet.¹⁴⁴ Hoe kon de verwijzing naar schepping immers een krachtige motivatie zijn om de belofte van verlossing te aanvaarden, als het slechts een ondergeschikt motief is? Verder is hiermee geen bevredigende verklaring gegeven voor het feit dat Jesaja

---

¹³⁸ Berges, *Jesaja 49-54*, 162; Beuken, *Jesaja. Deel IIb*, 132; Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 411.

¹³⁹ vgl. Dekker, 'De grondvesting van de aarde', 37.

¹⁴⁰ Zobel suggereert die zelfstandige tradities juist vanuit deze tekst (Zobel, 'Das Schöpfungshandeln Jahwes', 193), maar hij beargumenteert dat verder niet en het is vanwege de nauwe verbinding ook weinig overtuigend.

¹⁴¹ Ollenburger, 'Isaiah's Creation Theology', 69; Watts, *Isaiah 1-33*, lv. Deze verbondenheid van schepping van Israël en schepping van hemel en aarde in dezelfde God wordt ook benoemd door Paas, *Creation and Judgement*, 97; Watts, *Isaiah 34-66*, 157.

¹⁴² Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 569.

¹⁴³ Dekker, 'De grondvesting van de aarde', 38; Harner, 'Creation Faith', 298-299.

¹⁴⁴ De kritiek is met name tot stand gekomen sinds Westermann, vgl. Dekker, 'De grondvesting van de aarde', 38.

zowel spreekt over JHWH als schepper van hemel en aarde als over JHWH als schepper van Israël.

McCarthy reduceert het scheppingsgeloof tot het absolute begin van de wereld. Bij schepping van Israël is volgens hem geen sprake van schepping, omdat daarbij gedacht moet worden aan een politieke orde.¹⁴⁵ Zijn visie houdt echter geen stand, omdat de Bijbel nauwelijks spreekt over schepping als het absolute begin van de wereld. Schepping wijst niet op een eenmalige gebeurtenis, maar op een dynamisch, krachtig, voortgaand proces (*creatio continua*). Dat kan diverse objecten betreffen.¹⁴⁶

Ook Stuhlmüller brengt de verschillende scheppingsuitspraken onder één noemer als hij betoogt dat schepping in Jesaja 40-55 vooral gaat over Gods nieuwe scheppend-verlossende handelen in de nabije toekomst.¹⁴⁷ Binnen Jesaja 40-55 heeft schepping zeker die sterke verwachting richting de nabije toekomst. In andere teksten (bijv. 17,7; 22,11; 27,11; 29,16) is dat echt veel minder herkenbaar. Stuhlmüllers visie is daarom te eenzijdig.

Lee meent dat de scheppingsuitspraken – over JHWH als schepper van de wereld zowel als over JHWH als schepper van Israël – vooral wijzen op de macht en soevereiniteit van JHWH.¹⁴⁸ Gods soevereiniteit komt echter ook in andere motieven terug. Lee heeft onvoldoende oog voor het eigene van het scheppingsmotief. Verder blijft in zijn visie de vraag waarom Jesaja niet alleen spreekt over JHWH als schepper van de wereld, maar ook specifiek over JHWH als schepper van Israël.

Het doet meer recht aan de variëteit in de scheppingsuitspraken als erkend wordt dat ze verband houden met elkaar, zonder ze volledig ineen te schuiven. Gods scheppen kent geen grenzen, maar soms zijn wel specifieke objecten in beeld. Daarom is het goed die in beeld te houden: JHWH is schepper van hemel en aarde, van mensen en van Israël. Als schepper is Hij verder actief in de geschiedenis.¹⁴⁹ De vraag waarop nu verder wordt ingegaan is hoe die verschillende scheppingsuitspraken zich tot elkaar verhouden. Eerst ga ik in op centrale aspecten van schepping van hemel en aarde binnen Jesaja.

3.5. Schepping van hemel en aarde

Als schepper van hemel en aarde is JHWH soeverein over de natuur (40,25), over de mensenwereld (42,5), maar ook over de geschiedenis, boven alle koninkrijken en politieke

¹⁴⁵ McCarthy, 'Creation Motifs', 400.

¹⁴⁶ vgl. Nestor, 'If Not Now, When?', 47; Ollenburger, 'Isaiah's Creation Theology', 59-63.

¹⁴⁷ Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 9.

¹⁴⁸ Lee, *Creation and Redemption*, 339.

¹⁴⁹ vgl. Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 75. Hij maakt een driedeling: (1) schepping van de wereld en mensen; (2) schepping van Israël, in verleden en toekomst; (3) schepping kent geen grenzen. Ik vergroot de variëteit door Gods scheppend handelen in de geschiedenis te benoemen, en schepping van de wereld en van mensen te onderscheiden. In een andere driedeling geeft Fanwar ook de variëteit in scheppingsuitspraken weer. Hij spreekt over kosmologische, historische en eschatologische schepping (Fanwar, *Creation in Isaiah*, 58-59). Zijn indeling is echter vrij schematisch. Schepping van hemel en aarde ziet hij bijvoorbeeld als kosmologische schepping, terwijl die ook aan de orde komt als het gaat over Gods scheppende handelen in de geschiedenis (*creatio continua*).

ontwikkelingen (37,16).¹⁵⁰ Als schepper van hemel en aarde kan en mag Hij Cyrus laten komen (45,12-13).¹⁵¹ Schepping impliceert dus Gods macht en soevereiniteit in heel de geschiedenis.¹⁵²

Verder wordt met het spreken over JHWH als schepper van hemel en aarde gemotiveerd dat JHWH met niemand te vergelijken is (40,12-26), dat Hij alleen God is.¹⁵³ De macht van JHWH wordt benadrukt, maar tegelijk wordt de onmacht van de afgoden aangetoond.¹⁵⁴ De afgoden kunnen niet eens vertellen wat vroeger is gebeurd of wat te gebeuren staat, laat staan dat ze kunnen scheppen (41,22-23). Afgoden worden gevormd door mensenhanden, en zij die afgoden maken stellen niets voor (44,9).¹⁵⁵ In Jesaja 37,16 aanbidt Hizkia JHWH als degene die hemel en aarde heeft gemaakt, in het vertrouwen dat Hij, anders dan de afgoden, kan redden.

Het scheppingsmotief komt vooral terug in Jesaja 40-55. In die context van ballingschap vindt het een sterke actualisering.¹⁵⁶ De Israëlieten worden ermee bemoedigd. Door de verwoesting van de tempel en de ballingschap was het volk tot de conclusie gekomen dat de Babylonische goden sterker waren dan JHWH. Jesaja spreekt dat krachtig tegen, en gebruikt daarvoor onder meer het scheppingsmotief.¹⁵⁷ Hoewel de Israëlieten wisten dat God doorboorder is van Rahab en drooglegger van de zee (51,9-10), waren zij immers nog bang (51,12). Blijkbaar konden zij geen troost en hoop putten uit de uittocht uit Egypte. Daarom wordt achter de uittocht op de schepping teruggegrepen en de universele macht van JHWH benadrukt. Daarmee wordt de verwachting gewekt dat JHWH een nieuw begin kan maken zonder dat iemand Hem kan tegenhouden.¹⁵⁸ De scheppingstaal zet het geloof in de verlossing uit Egypte kracht bij. Zo heeft het spreken over JHWH als schepper van hemel en aarde als het ware een brugfunctie: de scheppingsmacht van JHWH vormt de brug die de Israëlieten helpt weer verbinding te maken met het aloude geloof in JHWH als degene die hen bevrijd heeft uit Egypte en van wie ook nu verlossing te verwachten valt.¹⁵⁹ Schepping van hemel en aarde staat zo met name in het kader van de relatie van JHWH met Israël.¹⁶⁰

---

¹⁵⁰ Ollenburger, 'Isaiah's Creation Theology', 56-57.

¹⁵¹ Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 280.

¹⁵² Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 161-162; Zobel, 'Das Schöpfungshandeln Jahwes', 192.

¹⁵³ vgl. Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 151.

¹⁵⁴ Oswalt, *Isaiah. Chapters 1-39*, 536-537; Wardlaw, 'The Significance of Creation', 459. Ook Babel kende scheppingsverhalen, waarbij Marduk als schepper en koning naar voren komt. De claim dat JHWH alles gemaakt heeft en alleen God is, vormt daar een reactie op (vgl. Labuschagne, 'Gods schepping en zijn schepselen', 4-5).

¹⁵⁵ MacDonald, 'Monotheism and Isaiah', 53-54; Rudman, 'The Idol Fabrication Passages', 114-120.

¹⁵⁶ Harner, 'Creation Faith', 305; Rendtorff, 'Die theologische Stellung', 6-7.

¹⁵⁷ Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 161.

¹⁵⁸ Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 129-130; Harner, 'Creation Faith', 305; Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 231.

¹⁵⁹ Dekker, 'De grondvesting van de aarde', 39-40.

¹⁶⁰ Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 254-256, 265-266.

Een ander aspect dat meekomt in het spreken over JHWH als schepper van hemel en aarde, is dat schepping wijst op orde in de wereld, recht en gerechtigheid.¹⁶¹ JHWH wil een nieuwe wereld scheppen (Jes. 65,17-25) waarin recht wordt gedaan (vgl. Jes. 4,2-6; 32,15-20; 45,8).¹⁶²

Kort samengevat laat het spreken over JHWH als schepper van hemel en aarde iets zien van Gods macht en soevereiniteit, zijn uniciteit als God en hoop op een nieuw begin, gekenmerkt door orde en recht.

3.6. Schepping van Israël en schepping van hemel en aarde

In deze bespreking van het spreken over JHWH als schepper van hemel en aarde zijn veel aspecten herkenbaar die ik in het vorige hoofdstuk heb benoemd over het spreken over JHWH als schepper van Israël. Inhoudelijk zijn er veel overeenkomsten.

Allereerst komt in beide scheppingsuitspraken de macht en soevereiniteit van JHWH tot uitdrukking.¹⁶³ Als JHWH schepper van Israël wordt genoemd, wordt daarmee gewezen op het machtige werk van JHWH in zijn relatie met Israël. Verder wordt onder andere met de pottenbakkersmetafoor aangetoond dat JHWH als schepper van Israël kan bepalen of en hoe Hij Israël bevrijdt (dan wel straft). Zo heeft JHWH als schepper van hemel en aarde macht over alles en kan Hij met de wereld doen wat Hij wil (vgl. 45,11-12).¹⁶⁴

Daarnaast vormen beide scheppingsuitspraken een onderdeel van het contrast tussen JHWH en de afgoden. De macht van JHWH schepper van hemel en aarde staat tegenover de onmacht van afgoden. Bij het spreken over JHWH als schepper van Israël wordt dat contrast nog sterker zichtbaar (vgl. 44,9-21). Het geeft een totale omkering van de zaken: mensen maken godenbeelden die doof en blind zijn, terwijl JHWH een doof en blind volk tot zijn knecht maakt.

Verder heb ik bij het spreken over JHWH als schepper van hemel en aarde betoogd dat die een brugfunctie kan vervullen. Als de Israëlieten in de ballingschap geen moed meer putten uit het geloof in de uittocht, kan het scheppingsmotief helpen dat geloof weer te versterken. Hetzelfde wordt zichtbaar bij het spreken over JHWH als schepper van Israël. Daarmee wordt de boodschap van verlossing kracht bij gezet, doordat daarin de macht, het recht en de wil van JHWH tot uitdrukking komt om een nieuw begin te maken voor zijn volk.

In het spreken over JHWH als schepper van Israël komt immers tot uiting dat JHWH eigenaar is van zijn volk, en daarmee de bevoegdheid heeft om Israël te verlossen. Israël behoort niet aan de Babyloniërs, al zijn ze nu in ballingschap. JHWH eigent zich zijn volk toe (vgl. 43,1: "Je bent van mij"; 43,6: "Geef hier!"), en daartoe heeft Hij het recht omdat Hij

¹⁶¹ Ollenburger, 'Isaiah's Creation Theology', 55-56.

¹⁶² Paas, *Creation and Judgement*, 85-88.

¹⁶³ Berges, *Jesaja 40-48*, 271; Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 186-187; Lee, *Creation and Redemption*, 197-198; Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 330.

¹⁶⁴ vgl. McCarthy, 'Creation Motifs', 405; Rendtorff, 'Die theologische Stellung', 8.

Israëls schepper is. Dit sluit aan bij de bevoegdheid en soevereiniteit die JHWH ten opzichte van heel zijn schepping heeft. In het spreken over JHWH als schepper van Israël wordt echter ook iets zichtbaar van de persoonlijke relatie van JHWH met Israël, die anders is dan met hemel en aarde.¹⁶⁵ De suffixen 2-ev suggereren een bijzondere, intieme betrokkenheid van JHWH op zijn volk.¹⁶⁶ Het is daarbij opvallend dat het scheppingswerkwoord יָצַר met name Israël als object heeft. Daarmee wordt immers het zorgvuldige vormingsproces aangeduid, dat iets intiems heeft (vgl. “vanaf de moederschoot” in 44,2.24).¹⁶⁷

Een ander verschil is dat bij de schepping van Israël duidelijk een doel of bestemming in beeld komt. Dat wordt onder andere weergegeven met het scheppingswerkwoord יָצַר.¹⁶⁸ Dat doel wordt zichtbaar als het gaat over de knecht, waartoe JHWH Israël formeert (44,21).¹⁶⁹ Een doel komt verder in beeld als JHWH zegt dat Hij Israël heeft geschapen tot zijn eer (43,7), om zijn lof te vertellen (43,21).¹⁷⁰ Ook de schepping van de wereld heeft waarschijnlijk zijn doel in de eer van God. Verschil is dat het doel bij de schepping van Israël expliciet wordt genoemd.¹⁷¹ Wel loopt Jesaja uit op een nieuwe schepping (65,17-25), waaruit iets blijkt van een doel waar God naartoe werkt.

Al met al is een duidelijk verband zichtbaar tussen de schepping van Israël en de schepping van hemel en aarde. Daarom zijn beide scheppingsuitspraken niet zodanig los te koppelen als Albertz doet. Beide scheppingsuitspraken worden met elkaar verbonden en vormen een motivatie om geloof te hechten aan de belofte van verlossing. Beide scheppingsuitspraken bieden hoop voor de toekomst. Schepping van Israël heeft wel zijn eigen spits. In Jesaja 40-55 ligt daar zelfs meer focus op dan op de schepping van hemel en aarde.¹⁷² Waar JHWH's universele scheppingskracht en macht aan de orde komt, dient dat Israëls bestaan, de herschepping en verlossing van Israël (44,24-45,13).¹⁷³ Dit heeft echter ook universele gevolgen. Dat wordt zichtbaar in Jesaja 65,17-25, en bijvoorbeeld in 43,20 als de dieren Gods eer bewijzen en de woestijn wordt bevoeid. Via herstel, herschepping van Israël, vindt dus ook universeel herstel plaats.¹⁷⁴

3.7. Conclusies

In dit hoofdstuk stond de vraag centraal hoe het spreken over JHWH als schepper van Israël zich verhoudt tot het spreken over Gods scheppen in ruimere zin, met de focus op JHWH als schepper van hemel en aarde. Ik kom nu puntsgewijs tot een aantal conclusies.

¹⁶⁵ Berges, *Jesaja 40-48*, 293; Goldingay & Payne, *Isaiah 40-55. Volume I*, 273.

¹⁶⁶ Berges, *Jesaja 40-48*, 293; Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 207; Lessing, *Isaiah 40-55*, 306-308.

¹⁶⁷ Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 330,354.

¹⁶⁸ Konkel, יָצַר, 505; Koole, *Jesaja II. Deel I*, 203.

¹⁶⁹ Koole, *Jesaja II. Deel I*, 299.

¹⁷⁰ Elliger, *Jesaja 40,1-45,7*, 446; Koole, *Jesaja II. Deel I*, 243.

¹⁷¹ Berges, *Jesaja 40-48*, 306.

¹⁷² Rendtorff, 'Die theologische Stellung', 13; Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 196-200.

¹⁷³ Beuken, *Jesaja. Deel IIa*, 229.

¹⁷⁴ vgl. Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 70.

1. Albertz heeft betoogd dat de schepping van de wereld en schepping van Israël (door hem ondergebracht onder *Menschenschöpfung*) binnen Jesaja twee zelfstandige, losstaande tradities zijn. Zijn visie overtuigt echter niet. Het gebruik van dezelfde terminologie impliceert al een verband. Daarnaast is het niet bevredigend dat Albertz schepping van Israël onderbrengt onder schepping van individuele mensen, want schepping van een volk is toch iets anders dan schepping van mensen. Schepping van Israël betekent bijvoorbeeld ook dat JHWH Israël *tot zijn eigen volk* heeft gemaakt.
2. Beide scheppingsuitspraken kennen veel overlappende motieven. Ze wijzen op de macht en soevereiniteit van JHWH en zijn uniciteit ten opzichte van afgoden. Ze bieden evenzeer hoop en verwachting en laten iets zien van waar JHWH op uit is, een nieuwe schepping waarin het recht heerst en JHWH verheerlijkt wordt.
3. In de context van de ballingschap ligt de focus op de schepping van Israël en de verlossing die JHWH Israël belooft. Schepping van hemel en aarde staat in dat kader en onderstreept vooral de universele macht en soevereiniteit van JHWH. Dit motief kan de Israëlieten helpen weer verbinding te maken met hun geloof in JHWH en de traditie van de uittocht.
4. Waar schepping van hemel en aarde vooral Gods macht benadrukt, wordt in het spreken over JHWH als schepper van Israël ook een bijzondere, intieme relatie zichtbaar die JHWH heeft met Israël. Het laat zien dat JHWH eigenaar is van zijn volk, en daarom recht heeft op zijn volk, om het te verlossen uit de macht van andere volken.
5. In het spreken over JHWH als schepper van Israël komt verder het doel dat JHWH voor ogen heeft meer tot uiting dan bij Gods scheppen in ruimere zin. JHWH formeert Israël als zijn knecht. In dat kader staat ook het contrast met de afgoden. Dat laat niet alleen zien dat JHWH machtig is, terwijl de afgoden onmachtig blijken. Dat JHWH schepper van Israël is maakt het een totale omkering van de zaken: mensen maken godenbeelden die doof en blind zijn, terwijl JHWH een doof en blind volk tot zijn knecht maakt. In het contrast van JHWH met de afgoden voegt het spreken over JHWH als schepper van Israël zo iets aan de troostrijke boodschap toe ten opzichte van het spreken over JHWH als schepper van hemel en aarde.

Al met al kan worden gezegd dat het spreken over JHWH als schepper van Israël verbonden is met het spreken over Gods scheppen in ruimere zin, maar binnen de theologie van Jesaja ook daadwerkelijk iets toevoegt.

4. JHWH als schepper van Israël in verleden en/of toekomst

4.1. Inleiding

Voor het verstaan van het spreken over JHWH als schepper van Israël binnen de theologie van Jesaja, moet duidelijk worden waarnaar dit spreken verwijst. Dat is het onderwerp van dit hoofdstuk. De volgende vraag staat centraal: *Waarnaar verwijst het spreken over JHWH als schepper van Israël? In hoeverre gaat dat over het verleden (welk moment in de geschiedenis dan?) of juist over de toekomst (een nieuw volk?)?*

Eerst breng ik de argumenten in kaart waarom het over het verleden dan wel over de toekomst zou gaan, en daarna zoek ik een eigen weg in het antwoord op de deelvraag.

4.2. JHWH als schepper van Israël in het verleden

Als het gaat over schepping wordt meestal gedacht aan oorsprong en begin. Daarom is het goed voorstelbaar om bij de schepping van Israël te denken aan de oorsprong van het volk.

Jesaja 27,11 zegt bijvoorbeeld dat de schepper van zijn volk geen ontferming meer toont. Dat voelt rauw aan, juist omdat het maken/scheppen erop wijst dat JHWH aan het begin van het volk staat en iets weergeeft van hoe mooi het begonnen is (vgl. Deut. 32,7-14), en hoe wonderlijk Israël tot stand is gekomen (uit onvruchtbare voorouders, Gen. 11,30; 25,21).¹⁷⁵

In Jesaja 43,1 wordt JHWH schepper van Israël genoemd, nadat in de voorgaande hoofdstukken schepping van hemel en aarde al meermalen aan de orde is geweest. Daarbij is gedacht aan hoe JHWH de wereld in het begin tot stand heeft gebracht. Dat maakt aannemelijk dat het spreken over JHWH als schepper van Israël in 43,1a ook primair een verwijzing is naar de oorsprong van het volk.¹⁷⁶ In de context worden meerdere Qatal-vormen gebruikt (in 43,1b voor verlossen, in 43,7 voor scheppen), en een Qatal-vorm heeft als basisbetekenis een verwijzing naar het verleden. Verder wijst de toevoeging “vanaf de moederschoot” in Jesaja 44,2.24 terug naar het begin van Israël.¹⁷⁷ In de context van Jesaja 51,13 is het verleden eveneens duidelijk in beeld, want in de voorgaande verzen is gebleken hoe Israël zijn bestaan te danken heeft aan JHWH’s machtige ingrijpen (51,9-10).¹⁷⁸

In de context van de ballingschap wijst Jesaja het volk telkens terug naar zijn oorsprong. Daarmee wordt duidelijk dat JHWH zijn volk, ondanks de straf van de ballingschap, niet heeft losgelaten. Het bestaan van het volk blijft gekenmerkt door Gods scheppingsdaad in het verleden.¹⁷⁹ Dit biedt perspectief aan een moedeloos volk, dat JHWH ook nu met zijn volk

---

¹⁷⁵ Beuken, *Jesaja 13-27*, 408.

¹⁷⁶ Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 187.

¹⁷⁷ Goldingay & Payne, *Isaiah 40-55. Volume II*, 9.

¹⁷⁸ Koole, *Jesaja II. Deel II*, 149.

¹⁷⁹ Koole, *Jesaja II. Deel I*, 203.

verder gaat.¹⁸⁰ Dat JHWH het volk eertijds geschapen heeft impliceert dat Hij de macht en het recht heeft het volk te verlossen.¹⁸¹

De vraag is vervolgens aan welk moment in het verleden moet worden gedacht. Allereerst kan daarbij gedacht worden aan de aartsvadergeschiedenissen.¹⁸² Dat het volk Israël uit Abraham en Isaak is voortgekomen is een wonder, vanwege de onvruchtbaarheid van Sarai en Rebekka (Gen. 11,30; 25,21). Daarbij kan dus met recht van *scheppingskracht* gesproken worden in de wording van het volk.¹⁸³ In Jesaja zijn de aartsvaders ook in beeld. Abraham komt enkele keren terug (Jes. 29,22; 41,8; 51,2; 63,6), en in Jesaja 40-55 is het gebruik van de naam Jakob voor Israël opvallend. Bovendien komt het thema 'onvruchtbaarheid' meermalen terug (49,21; 54,1; vgl. 51,1-2).

Het spreken over de schepping van Israël lijkt echter primair te wijzen op de uittocht uit Egypte en de gebeurtenissen daaromheen, de doortocht door de Rietzee en de verbondssluiting bij de Sinai.¹⁸⁴ Toen heeft JHWH zijn volk bevrijd uit een uitzichtloze situatie van slavernij, waarin het niets voorstelde, en het tot zijn eigen volk gemaakt. In de context van het spreken over JHWH als schepper van Israël binnen Jesaja 40-55 zijn veel verwijzingen naar de uittocht uit Egypte en de doortocht door de Rietzee te vinden (bijv. 43,2.16-17; 51,9-10). Dat maakt een verbinding tussen schepping van Israël en de uittocht aannemelijk.

Die verbinding wordt door andere Bijbelteksten ondersteund. In Exodus 15, het lied dat na de doortocht door de Rietzee gezongen werd, klinkt scheppingstaal (niet met de werkwoorden **ברא**, **יצר** of **עשה**, maar met **קנה** in Ex. 15,16).¹⁸⁵ Deuteronomium kijkt terug naar de uittocht en de woestijntijd. Als in Deuteronomium 32 wordt verwezen naar een moment in het verleden waarop JHWH zijn volk heeft gevonden in een dorre woestijn, zou dat daarom heel goed kunnen verwijzen naar de uitzichtloze situatie van slavernij in Egypte.

De verbinding tussen de schepping van Israël en de uittocht uit Egypte blijkt nog wel het meest in Hosea.¹⁸⁶ In Hosea 8,13 is de straf voor Israël dat het volk zal terugkeren naar Egypte. Meteen daarna wordt JHWH Israëls maker genoemd. Als dat verwijst naar de uittocht uit Egypte, klinkt de straf extra scherp.¹⁸⁷ En dat is aannemelijk, omdat JHWH elders in Hosea zegt dat Hij zijn zoon uit Egypte heeft geroepen (Hos. 11,1) en dat Hij Israëls God is sinds Egypte (Hos. 12,10; 13,4). Dit is geen scheppingstaal, maar het komt dicht erbij in de buurt.

---

¹⁸⁰ vgl. Berges, *Jesaja 40-48*, 270; Mackay, *Isaiah. Volume II*, 134.

¹⁸¹ Oswalt, *Isaiah*, 480.

¹⁸² Koole, *Jesaja II. Deel I*, 203.

¹⁸³ Koole, *Jesaja II. Deel I*, 203.

¹⁸⁴ vgl. Berges, *Jesaja 40-48*, 270; Mackay, *Isaiah. Volume II*, 110; Oswalt, *Isaiah 40-66*, 138; Rendtorff, 'Die theologische Stellung', 12; Smith, *Isaiah 40-66*, 192-193, 209.

¹⁸⁵ Golgingay & Payne, *Isaiah 40-55. Volume I*, 300.

¹⁸⁶ vgl. Zobel, 'Das Schöpfungshandeln Jahwes', 195-197.

¹⁸⁷ Paas, *Creation and Judgement*, 333.

Deze diversiteit aan teksten maakt een verbinding tussen de schepping van Israël en de uittocht uit Egypte aannemelijk, ook voor teksten binnen Jesaja die de uittocht uit Egypte in de context niet expliciet noemen.

4.3. JHWH als schepper van Israël in de toekomst

Er is echter ook beargumenteerd dat het spreken over JHWH als schepper van Israël binnen Jesaja hoofdzakelijk naar de toekomst verwijst. Dat wordt met name bepleit door Stuhlmüller, met betrekking tot Jesaja 40-55.¹⁸⁸ Hij definieert schepping in Deutero-Jesaja als volgt: “an exceptionally wondrous redemptive act of Yahweh, bringing to Israel a new national existence and a new prosperity of unprecedented scope, with ‘creative’ repercussions upon all the elements of Israel’s existence, even upon the cosmos.”¹⁸⁹ In deze definitie wordt duidelijk dat Jesaja 40-55 volgens Stuhlmüller spreekt over een nieuwe schepping, die bestaat uit de wonderlijke bevrijding uit de ballingschap en het brengen van Israël in een nieuw bestaan in zijn thuisland. Het verlossende handelen in bijvoorbeeld Jesaja 43,1-7 slaat dan niet op het verleden, maar stelt wat JHWH op het punt staat te doen.¹⁹⁰ Dat verlossende handelen is zo nieuw en verbazingwekkend, dat het als schepping wordt betiteld.¹⁹¹ Stuhlmüller erkent dat met de scheppingsterminologie wordt gezinspeeld op de eerste vorming van het volk bij de uittocht uit Egypte, maar hij stelt dat het daar niet primair om gaat. De vorige schepping en verkiezing van het volk hebben volgens hem hun kracht verloren.¹⁹² In de ellendige omstandigheden van de ballingschap is daar immers weinig meer van over. Daarom moet het spreken over JHWH als schepper van Israël in Deutero-Jesaja volgens hem primair verwijzen naar wat JHWH binnenkort gaat doen.¹⁹³ Het meest duidelijk wordt dat in Jesaja 43,16-21. Daar klinkt immers de oproep om niet te blijven staan bij de vroegere exodus. De aandacht wordt gericht op het nieuwe handelen van JHWH.¹⁹⁴ Vanaf Jesaja 44,24 wordt duidelijk dat de scheppende bevrijding van Israël plaatsvindt door middel van Cyrus (45,1-13). Ook daar gaat het dus over de toekomst.¹⁹⁵

Omdat de context in Jesaja 40-55 vol is van die verwachting voor de toekomst, kunnen de Qatal-vormen volgens Stuhlmüller niet naar het verleden wijzen. De Qatal-vorm duidt in onderscheid van de Yiqtol-vorm meer het definitieve, volmaakte van Gods handelen aan.¹⁹⁶

Stuhlmüller heeft gelijk dat het spreken over JHWH als schepper van Israël in de uitzichtloze situatie van de ballingschap de verwachting oproept van nieuw scheppend en

---

¹⁸⁸ Anderen verwijzen instemmend naar Stuhlmüller, zoals Watts, *Isaiah 34-66*, 146.

¹⁸⁹ Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 9.

¹⁹⁰ Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 112-114.

¹⁹¹ Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 233.

¹⁹² Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 69,121.

¹⁹³ Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 112-114.

¹⁹⁴ Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 68-69.

¹⁹⁵ Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 197-200.

¹⁹⁶ Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 25-27,41-48.

verlossend handelen van JHWH.¹⁹⁷ In een tijd waarin het volk geen toekomst meer ziet, doet het spreken over JHWH als schepper van Israël uitzien boven wat mensen zich kunnen voorstellen of voor mogelijk houden.¹⁹⁸ Met het werkwoord **ברא** wordt dat krachtig neergezet, want dat verwijst naar de schepping van iets buitengewoons, bijzonders, nieuws.¹⁹⁹ Ook de formering van Israël tot knecht, dat de lof van JHWH vertelt (43,21) lijkt te wijzen op een nieuwe schepping van Israël. Israël wordt nu en in de nabije toekomst door God ingezet als getuige (43,10).²⁰⁰

Er kunnen echter kritische vragen gesteld worden bij de visie van Stuhlmüller. Allereerst gaat hij te snel voorbij aan de basisbetekenis van de Qatal-vorm, de verwijzing naar het verleden. Hij heeft gelijk dat de context, die vol verwachting is richting de toekomst, de Qatal-vorm kan kleuren, maar de Qatal-vorm kleurt evengoed de context. Als de basisbetekenis van de Qatal-vorm meer in acht genomen wordt, blijken de verwijzingen naar het verleden in Jesaja 40-55 sterker dan Stuhlmüller doet vermoeden. Daarnaast overtuigt zijn bewering dat een verwijzing naar de eerste schepping voor Israël zijn kracht verloren heeft niet. Die toont juist aan dat de relatie van JHWH met zijn volk nooit verbroken is geweest.²⁰¹ Dat wordt nog eens onderstreept in Jesaja 54, waar JHWH zegt dat Hij zijn gezicht wel een tijd verborgen heeft in toorn, maar dat zijn liefde eeuwig duurt. En hoewel in 43,18 de oproep klinkt niet te blijven staan bij wat vroeger is gebeurd, roept JHWH zijn volk in 46,9 juist op zich levend te herinneren wat vroeger is gebeurd. Jesaja 40-55 is bovendien vol van verwijzingen naar het verleden van de uittocht uit Egypte en de doortocht door de Rietzee. Stuhlmüller heeft gelijk met zijn bewering dat daarmee verwachting wordt gecreëerd voor de toekomst, maar dat kan moeilijk worden losgedacht van de verwijzing naar het verleden. Ook de formering van Israël om Gods lof te vertellen, is niet nieuw. De doortocht door de Rietzee liep al uit op een lofzang (Ex. 15,1-18). Bovendien is het altijd al een plicht van Israël om JHWH te loven (vgl. Ps. 122,4), en was het altijd al de bedoeling dat het volk door zijn wetten en leefwijze een licht voor de volken was (vgl. Deut. 4,6-8).

Vanuit Jesaja 40-55 zijn dus kritische vragen te stellen bij Stuhlmüllers visie. Bovendien blijft het spreken over JHWH als schepper van Israël niet beperkt tot Jesaja 40-55. Vanuit de teksten van vóór de ballingschap (Jes. 17,7; 27,11; 29,16; vgl. Deut. 32,6.15; Hos. 8,14) wordt alleen maar minder waarschijnlijk dat het spreken over JHWH als schepper van Israël primair naar de toekomst verwijst. Daar is de verwachting van nieuw verlossend handelen immers niet zo aanwezig als in de context van de ballingschap.

¹⁹⁷ vgl. Fanwar, *Creation in Isaiah*, 55-58,107-110; Lessing, *Isaiah 40-55*, 306.

¹⁹⁸ vgl. Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 130. Daar spreekt hij over Jesaja 41,20, over Gods scheppen in ruimere zin. Op pagina 186-187 zegt hij iets soortgelijks over JHWH als schepper van Israël.

¹⁹⁹ Schmidt, **ברא**, 338; vgl. Smith, *Isaiah 40-66*, 192-193.

²⁰⁰ vgl. Koole, *Jesaja II. Deel I*, 244, die zegt dat Gods volk volgens 43,21 anders dan voorheen wordt toegerust om Gods lof te vertellen. Het "anders dan voorheen" wijst op een nieuwe taak.

²⁰¹ Stuhlmüller wordt op dit punt bekritiseerd door Koole (*Jesaja II. Deel I*, 203).

4.4. JHWH als schepper van Israël in het verleden, maar wel geactualiseerd

Uit de bespreking van beide visies volgt dat het spreken over JHWH als schepper van Israël binnen Jesaja primair naar het verleden verwijst. Dat betekent echter niet dat JHWH wordt opgesloten in het verleden. Dat is het gelijk van Stuhlmüller. In Jesaja 40-55 wordt het spreken over JHWH als schepper van Israël geactualiseerd.²⁰² Dat juist met deelwoorden naar de uittocht uit Egypte en de doortocht door de Rietzee wordt verwezen (43,16-17; 51,9-10) laat zien dat zulk handelen karakteristiek is voor wie JHWH is en wat Hij doet.²⁰³ Daarmee is de verwachting uitgesproken dat JHWH vandaag opnieuw kan doen wat Hij in het verleden heeft gedaan. En als JHWH zichzelf koning (43,15) of formeerder vanaf de moederschoot (44,2.24) noemt, verwijst Hij daarbij naar zijn voortdurende zorg voor zijn volk, waarmee Hij ook verwachting creëert voor de toekomst.²⁰⁴ De pottenbakkersmetafoor (29,16; 45,9; 64,7) laat eveneens zien dat het feit dat JHWH formeerder is van Israël, gevolgen heeft voor de verhoudingen tussen JHWH en Israël vandaag.²⁰⁵ In vroegere teksten (Jes. 17,7; 27,11; 29,16) komt de verwachting voor de toekomst minder tot uiting, al is die niet volledig afwezig. Dat de mens de blik op zijn maker zal richten (17,7) laat zien dat in het oordeel alleen van JHWH als maker nog iets te verwachten valt. Daarom is het schokkend als de maker van het volk geen ontferming meer zal tonen (27,11).

Met de actualisering van het spreken over JHWH als schepper van Israël en de verwachting die daaruit spreekt, met name tegenover Israëls moedeloosheid in de ballingschap, is echter het verleden niet irrelevant. Juist omdat JHWH op wonderlijke wijze een begin heeft gemaakt met zijn volk, door onvruchtbare vrouwen kinderen te schenken en Israël te bevrijden uit de slavernij in Egypte, kan Israël een verrassend nieuw begin van Hem verwachten.²⁰⁶ Koole omschrijft het zo: "Israëls toekomst is in Israëls verleden verankerd en God zal zijn heilsplan met Israël verwezenlijken."²⁰⁷ Ik zou zeggen dat Israëls toekomst niet zozeer is verankerd in Israëls verleden, maar in JHWH als schepper van Israël. Zoals het initiatief in het verleden bij JHWH heeft gelegen, zo is het ook nu JHWH alleen die de relatie in stand houdt en een nieuw begin kan maken. Dat klinkt door in het gebruik van het werkwoord **בָּרָא**, dat alleen JHWH als subject kent in het Oude Testament. De nieuwe schepping, gekenmerkt door vreugde, kan alleen tot stand komen door Gods scheppingskracht (65,17-19).²⁰⁸ Evenzo is de vernieuwing van het volk, van blind en doof

²⁰² Rendtorff verwoordt dit treffend op deze manier (Rendtorff, 'Die theologische Stellung', 6-7; vgl. Harner, 'Creation Faith', 305).

²⁰³ Goldingay & Payne, *Isaiah 40-55. Volume II*, 9.

²⁰⁴ Berges, *Jesaja 40-48*, 319; vgl. Elliger, *Jesaja 40,1-45,7*, 340,388; Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 254; Koole, *Jesaja II. Deel I*, 262.

²⁰⁵ Beuken, *Jesaja 28-39*, 138.

²⁰⁶ Koole, *Jesaja II. Deel I*, 200.

²⁰⁷ Koole, *Jesaja II. Deel I*, 307.

²⁰⁸ Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 657.

(42,18-19) naar toegewijd (44,5) en JHWH lovend (43,21), niet maar gebaseerd op het verleden, maar enkel resultaat van JHWH's scheppingskracht aan Israël.²⁰⁹

Al met al kan ik zeggen dat het spreken over JHWH als schepper van Israël binnen Jesaja primair naar het verleden verwijst, maar tegelijk verwachting wekt voor het heden en de toekomst.²¹⁰ Dat is niet vreemd. In de naam van JHWH ligt immers besloten dat Hij was, is en zal zijn. Het handelen van JHWH blijft daarom niet beperkt tot verleden, heden óf toekomst.

4.5. Conclusies

In dit hoofdstuk stond de vraag centraal waarnaar het spreken over JHWH als schepper van Israël verwijst, naar het verleden of de toekomst. Ik trek nu puntsgewijs enkele conclusies.

1. Bij het spreken over JHWH als schepper van Israël zijn allereerst de gebeurtenissen rond de uittocht uit Egypte in gedachten, met op de achtergrond de aartsvadergeschiedenissen. In tegenstelling tot wat Stuhlmüller betoogt is de verwijzing naar de oorsprong van het volk in het verleden duidelijk aanwezig.
2. Door het gebruik van deelwoorden vindt wel een actualisering plaats. Schepper van Israël is iets wat karakteristiek is voor JHWH. Hij is het bij voortduur, en vanuit het verleden schept dit ook verwachting voor de toekomst. In de persoon van JHWH overstijgt het spreken over JHWH als schepper van Israël in feite verleden, heden en toekomst. Dat is met de naam JHWH gegeven.
3. De verwachting voor de toekomst is met name zichtbaar in Jesaja 40-55. In de schijnbaar uitzichtloze omstandigheden van de ballingschap als teken van Gods oordeel, waarin Israël doof en blind is, blijkt de benaming van JHWH als schepper van Israël veelbelovend. Omdat JHWH schepper van Israël is heeft Hij de macht en het recht om een nieuw begin te maken voor Israël, om Israël te verlossen uit vreemde handen, zoals Hij het volk ooit uit de slavernij in Egypte heeft bevrijd en het zo tot zijn volk gemaakt heeft.
4. In vroegere teksten is die verwachting voor de toekomst in het spreken over JHWH als schepper van Israël minder duidelijk. Toch klinkt ook daarin door dat van Hem een zeker ingrijpen verwacht mag worden (17,7; 27,11).

---

²⁰⁹ Wardlaw schetst schepping daarom ook als een beweging van afgoderij en onreinheid naar heiligheid en toewijding aan JHWH (Wardlaw, 'The Significance of Creation', 459-460). Beuken ziet het als resultaat van Gods scheppend werk dat Israël weer zal loven (Beuken, *Jesaja. Deel IIa*, 184).

²¹⁰ vgl. Paas, *Creation and Judgement*, 64-65, die de eerste schepping niet te sterk wil (onder)scheiden van Gods doorgaande, wonderlijke scheppende werk in de geschiedenis en de toekomst. Zo wijzen ook Eberlein en Fanwar op beide aspecten (Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 75,92-93; Fanwar, *Creation in Isaiah*, 55-58).

5. JHWH als schepper van Israël en andere titels/relatieaanduidingen

5.1. Inleiding

Met het spreken over JHWH als schepper van Israël wordt iets gezegd over JHWH, maar ook over Israël en de relatie van JHWH met Israël. De inhoud daarvan wordt in dit hoofdstuk onderzocht en vergeleken met andere aanduidingen. De volgende vragen staan centraal: *In hoeverre ligt de focus in het spreken over JHWH als schepper van Israël binnen het boek Jesaja op JHWH dan wel op Israël?* En (a): *Hoe verhoudt zich het spreken over JHWH als schepper van Israël tot andere aanduidingen van JHWH, zoals koning (van Israël), heilige van Israël, de onvergelijkelijke, JHWH van de legermachten en rots?* En (b): *Hoe verhoudt zich het spreken over JHWH als schepper van Israël tot andere aanduidingen voor de relatie van JHWH met Israël, zoals in termen van verlossing, verkiezing, de knecht en vader/kind?*

Eerst breng ik in herinnering wat over de focus op JHWH dan wel op Israël vanuit de vorige hoofdstukken kan worden meegenomen. Daarna vraag ik naar de verhouding van het spreken over JHWH als schepper van Israël met andere aanduidingen voor JHWH en de relatie van JHWH met Israël. Niet alle mogelijke aanduidingen kunnen worden behandeld, maar alleen die die binnen Jesaja in de context van het spreken over JHWH als schepper van Israël voorkomen. Tot slot kom ik tot conclusies bij alle drie de vragen.

5.2. Focus op JHWH of op Israël?

In de voorgaande hoofdstukken is gebleken dat vaak een deelwoord gebruikt wordt als gesproken wordt over JHWH als schepper van Israël. Daarmee ligt de focus op de persoon van JHWH. De deelwoorden geven namelijk een omschrijving van wie JHWH is, regelmatig samen met een reeks andere aanduidingen. In Jesaja 43,15 wordt JHWH bijvoorbeeld “jullie heilige, de schepper van Israël, jullie koning” genoemd, en in 54,5 “je man, je maker, JHWH van de legermachten, je verlosser, de heilige van Israël, God van de hele aarde”. Hier vormt juist wie JHWH is de motivering voor de hoopvolle boodschap die wordt verkondigd.²¹¹

Daarmee is niet beweerd dat helemaal niet gefocust wordt op Israël. De focus ligt niet slechts op JHWH als schepper, maar op JHWH als schepper van Israël. De relatie met Israël is steeds in beeld (vgl. het suffix ev-2-m). In Jesaja 64,7 wordt daarbij niet alleen verwoord wie JHWH is (schepper/formeerder van Israël), maar ook wie Israël is (het werk van Gods handen, de klei). Dat ligt sowieso in de pottenbakkersmetafoor (vgl. 29,16; 45,9) besloten, waarin het gaat om het verschil tussen pottenbakker en klei. Het verschil tussen God als maker en de mens in zijn afhankelijkheid wordt eveneens zichtbaar in 17,7, als de mens niets anders meer kan dan de blik omhoog richten naar zijn maker. Verder is sprake van focus op Israël als het spreken over JHWH als schepper van Israël in verbinding staat met de rol van Israël als knecht van JHWH (Jes. 44,21).

---

²¹¹ vgl. Lee, *Creation and Redemption*, 302.

Vanuit de vorige hoofdstukken zou dus kunnen worden gesteld dat de focus bij het spreken over JHWH als schepper van Israël primair ligt op wie JHWH is, maar dat daarbij de relatie van JHWH met Israël en de positie van Israël ook duidelijk in beeld is.

5.3. Andere titels van JHWH

De vraag is vervolgens hoe het spreken over JHWH specifiek als *schepper* van Israël zich verhoudt tot andere aanduidingen van JHWH en van de relatie van JHWH met Israël. Eerst krijgen andere titels van JHWH de aandacht. Daarbij beperk ik mij tot titels die samengaan met of voorkomen in de context van het spreken over JHWH als schepper van Israël. Dit geldt het vaakst voor ‘heilige van Israël’ (17,7; 43,1.3; 43,15; 45,11; 54,5), daarom begin ik daarmee. Daarna komt achtereenvolgens aan de orde dat JHWH koning is, de onvergelykelijke, JHWH van de legermachten en rots.

‘Verlosser van Israël’ zou ook een titel voor JHWH genoemd kunnen worden, maar omdat daarin de relatie met Israël centraal staat, komt die in de volgende paragraaf aan de orde. In de titels ‘heilige van Israël’ en ‘koning (van Israël)’ is de relatie met Israël ook zichtbaar, maar omdat de thema’s van JHWH’s heiligheid en koningschap binnen Jesaja breder aanwezig zijn, behandel ik die hier.

5.3.1. Heilige van Israël

In Jesaja is Gods heiligheid een centraal thema. In Jesaja’s roepingsvisioen klinkt driemaal heilig (Jesaja 6,3). Heiligheid heeft te maken met Gods soevereiniteit, met zijn grootheid, met hoe Hij totaal anders is dan ieder schepsel, mensen, engelen of wat dan ook.²¹² De titel ‘heilige van Israël’ is typerend voor Jesaja. Het is een bijzondere term, omdat hij de betrokkenheid van de Heilige bij Israël impliceert, terwijl Israël zich vaak zondig en *onheilig* gedraagt.²¹³ De term komt in alle drie hoofddelen (1-39, 40-55, 56-66) voor,²¹⁴ en heeft zowel een plek in woorden van oordeel (bijv. 1,4) als van heil (bijv. 41,14).²¹⁵ Zijn heiligheid impliceert dat JHWH zonde niet kan aanzien. Hij vraagt daarom heiligheid en gerechtigheid van zijn volk en oordeelt over onheiligheid en ongerechtigheid.²¹⁶ Tegelijk maakt juist Gods heiligheid, die inhoudt dat JHWH zo ongekennd en totaal uniek is, dat Hij wonderlijke redding kan en wil geven.²¹⁷

De term ‘heilige van Israël’ staat in Jesaja verschillende keren in verband met het spreken over JHWH als schepper van Israël. In Jesaja 17,7 staan ‘zijn maker’ en ‘heilige van Israël’ volledig parallel. Beide termen wijzen erop dat het volk nergens anders heen kan dan naar JHWH: bij JHWH is nog redding mogelijk als Israël buigt voor Gods macht en soevereiniteit. In

²¹² Dekker, ‘Isaiah, Prophet’, 45-47; Fanwar, *Creation in Isaiah*, 184.

²¹³ vgl. Dekker, ‘Isaiah, Prophet’, 47-48.

²¹⁴ Goldingay, ‘The Theology of Isaiah’, 171.

²¹⁵ Fanwar, *Creation in Isaiah*, 185-189.

²¹⁶ Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 17; Oswalt, *Isaiah. Chapters 1-39*, 33.

²¹⁷ Dekker, ‘Isaiah, Prophet’, 46-48; Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 153.

Jesaja 43,1.3 staat 'heilige van Israël' niet direct parallel met het spreken over JHWH als schepper van Israël, maar beide termen impliceren dat van JHWH wonderlijke redding te verwachten valt. In Jesaja 43,15 staan beide termen parallel. Ze motiveren de heilsaankondiging voor Israël dat Babel uiteindelijk ten onder zal gaan. In Jesaja 45,11 staan beide termen opnieuw parallel, nu in het kader van Gods soevereiniteit, op basis waarvan niemand het recht heeft om Hem te bevragen over hoe Hij de redding van Israël bewerkstelligt. In Jesaja 54,5 staan beide titels in een reeks van zes titels voor JHWH, waardoor de verhouding tussen specifiek deze twee moeilijker vast te stellen is. Beide woorden staan wel op een parallelle positie in het vers, en wijzen ten opzichte van de andere titels meer op de grootheid van JHWH in de relatie met Israël/Sion.²¹⁸

Uit deze teksten blijkt dat beide titels te maken hebben met Gods soevereiniteit en tegelijk met zijn betrokkenheid bij Israël. Toch zijn het geen identieke aanduidingen. Het scheppingsmotief duidt meer Gods concrete handelen aan, hoe Hij Israël geschapen heeft op een bepaald moment, en hoe dat verwachting scheidt van nieuw verlossend handelen. Gods heiligheid wijst minder op zijn concrete handelen, maar is een meer algemeen begrip waarmee wordt aangeduid dat JHWH totaal anders is dan zijn schepselen. Heiligheid wijst ook op het doel dat JHWH met zijn volk voor ogen heeft.²¹⁹ Schepping van Israël zou dan getekend kunnen worden als beweging van afgoderij naar heiligheid van een volk dat volledig toegewijd raakt aan JHWH.²²⁰

De aanduidingen van JHWH als schepper van Israël en als heilige van Israël zijn inhoudelijk meestal nauw met elkaar verbonden, maar kennen elk ook hun eigen focus en vullen elkaar zo aan.

5.3.2. Koning

De claim dat JHWH koning is klinkt door in heel Jesaja (bijv. 24,21-23; 66,1). In Jesaja 40-55 komt dit terug in 41,21; 43,15; 44,6; 52,7. Stuhlmüller betoogt dat het koningschap van JHWH daar niet wordt verbonden met schepping van het universum, en slechts eenmaal met 'schepper van Israël' (43,15). Schepping wordt daarom volgens hem in Jesaja 40-55 niet gezien als daad van koninklijke macht.²²¹ Wat Stuhlmüller naar voren brengt is interessant. De teksten die hij noemt spreken alle over JHWH als koning van Israël/Jakob/Sion. JHWH's koningschap heeft binnen Jesaja 40-55 blijkbaar alles te maken met wat Hij doet voor Israël. Toch lijkt Stuhlmüllers conclusie wat kortzichtig. JHWH's koningschap klinkt namelijk in Jesaja steeds door, ook als JHWH niet expliciet koning wordt genoemd. Steeds komt immers

---

²¹⁸ Zie 2.3.12.

²¹⁹ vgl. Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 153.

²²⁰ Wardlaw, 'The Significance of Creation', 459.

²²¹ Stuhlmüller, 'Yahweh-King in Deutero-Isaiah', 36-45.

zijn suprematie als schepper, verlosser en heer over de geschiedenis naar voren.²²² Zo is het koningschap van JHWH ook nauw verbonden met zijn scheppen van Israël.

Dat JHWH koning is op aarde en specifiek over Israël, laat zien dat Hij autoriteit heeft over Israël en over alles wat leeft, en dat Hij de orde en recht handhaaft – dat was immers de taak van een koning (vgl. Jes. 32,1-2).²²³ Een koning kan straffen, maar Hij kan ook zijn volk beschermen en verlossen. In de context van de ballingschap betekent dit dat JHWH nog steeds over zijn volk regeert, al denkt het volk dat JHWH het vergeten is. JHWH treedt in zijn verlossend en scheppend handelen dus op als koning over Israël (bijv. 43,15).²²⁴ In het spreken over JHWH als schepper van Israël klinken ook Gods autoriteit en zijn voortdurende zorg (*creatio continua*, vanaf de moederschoot, Jes. 44,2.24) door.²²⁵ Beide titels spreken verder de claims van Babylonische goden tegen, die ook schepper en koning werden genoemd.²²⁶ De titels hebben echter wel hun eigenheid. Het scheppingsmotief wijst meer op het wonderlijke, baanbrekende concrete handelen van JHWH, terwijl het koningsmotief meer ziet op Gods autoriteit over en zorg voor alles en het handhaven van orde en recht.²²⁷ Beide titels zijn zo met elkaar verweven en beïnvloeden elkaar.

5.3.3. Onvergelijkelijke

In Jesaja 40-48 wordt breeduit verwoord dat JHWH met niemand te vergelijken is. Dat is niet echt een titel, maar het verwoordt wie JHWH is tegenover afgoden en godenbeelden. De afgoden kunnen niet vertellen wat in het verleden gebeurd is en al evenmin de toekomst voorspellen (41,21-29). JHWH kan dat wel (42,8-9). Dat JHWH alles geschapen heeft vormt ook een motivatie voor zijn uniciteit (40,25-26).²²⁸ Evenzo is Hij degene die redding brengt, zoals geen andere god (43,12).

Dat JHWH met niemand te vergelijken is, is voor Israël een bevrijdende boodschap. Nadat gezegd is dat JHWH alleen werkelijk God is (43,8-13), kondigt JHWH de ondergang van Babel aan (43,14), gemotiveerd door de titels “jullie heilige, schepper van Israël en jullie koning”. Met nadruk zegt JHWH “Ik” (vgl. 44,24; 51,12): Hij alleen is degene die bevrijding geeft uit

²²² Abernethy, *Isaiah and God's Kingdom*, 80-81.

²²³ Paas, *Creation and Judgement*, 61-62,84-87; vgl. Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 132-134.

²²⁴ Berges, *Jesaja 40-48*, 295; Lee, *Creation and Redemption*, 75-76,197-198; Watts, *Isaiah 34-66*, 130. Albertz wijst erop dat ook Westermann schepping en verlossing samenbrengt onder het thema ‘majesteit’ (Albertz, *Weltschöpfung und Menschenschöpfung*, 5).

²²⁵ Ollenburger, ‘Isaiah's Creation Theology’, 60-63, laat zien dat schepping en koningschap niet zo te onderscheiden zijn dat schepping alleen wijst op het begin en koningschap op de onderhouding. Schepping wijst immers op meer dan het begin. Schepping en onderhouding zijn sterk met elkaar verweven.

²²⁶ vgl. Abernethy, *Isaiah and God's Kingdom*, 73; Labuschagne, ‘Gods schepping en zijn schepselen’, 4-5.

²²⁷ Elliger, *Jesaja 40,1-45,7*, 340; Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 336.

²²⁸ Stuhlmüller bepleit dat de uniciteit van JHWH niet zozeer gemotiveerd wordt door zijn scheppingsmacht, maar vooral door zijn vermogen de toekomst te voorspellen (Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 30-32). Een tekst als Jesaja 40,25-26 maakt een verbinding tussen de uniciteit van JHWH en het scheppingsmotief echter zeer aannemelijk, evenals het contrast tussen het maken van afgoden en de schepping van Israël, dat nog wordt uitgewerkt.

Babel.²²⁹ Dat is een claim tegenover de afgoden. Het spreken over JHWH als schepper van Israël staat regelmatig in contrast staat met afgoderij.²³⁰ In Jesaja 17,7 richt de mens zich niet meer tot zelfgemaakte goden, maar tot zijn maker, de heilige van Israël. Hij alleen kan redding brengen. In Jesaja 27,9.11 is minder duidelijk hoe afgoderij en het spreken over JHWH als maker van zijn volk met elkaar samenhangen. Het contrast wordt het meest zichtbaar in Jesaja 44,9-21. Daar wordt ironisch gesproken over afgodenmakers, die godenbeelden maken die hen niet kunnen redden (44,17), terwijl JHWH Israël verlost (44,22), en van een blind en doof volk zijn knecht maakt.²³¹ Zo laat God blijken dat Hij de enige God is. Hij weerspreekt de pretentie van makers van Babylonische afgoden en spoort de Israëlieten aan niet op die afgoden te vertrouwen.²³² Tegelijk laat JHWH zijn volk zo weten dat de toekomst niet in handen ligt van de Babylonische afgodenmakers en hun afgoden, maar van JHWH. Dat gaat in tegen het gevoel van de Israëlieten dat hun God verloren had van de Babylonische goden.²³³

De claim dat JHWH alleen God is heeft binnen Jesaja zo een soteriologische spits.²³⁴ Hij onderstreept JHWH's unieke macht om te handelen ten behoeve van zijn volk. Hij heeft het oordeel over het volk gebracht (42,24-25), maar Hij kan ook een nieuw begin scheppen. JHWH wordt niet slechts schepper van Israël genoemd om te laten zien dat alleen JHWH God is. De claim dat JHWH alleen God is dient ook de verwachting die door het spreken over JHWH als schepper van Israël gewekt wordt. Tegelijk heeft de schepping van Israël de verheerlijking van JHWH tot doel (43,7.21), de erkenning van JHWH door Israël én de volken. Israël moet immers getuigen dat JHWH alleen God is (43,8-13). Beide aspecten van wie JHWH is hangen dus nauw met elkaar samen, vullen elkaar aan door eigen aspecten te benadrukken.²³⁵

5.3.4. JHWH van de legermachten

Twee titels van JHWH krijgen nog kort de aandacht, omdat die wel in de context staan van het spreken over JHWH als schepper van Israël, maar minder direct. Dat geldt allereerst voor "JHWH van de legermachten". Met die titel wordt, net als bij het spreken over JHWH als heilige, schepper en koning, de macht en soevereiniteit van JHWH aangeduid. Soms wordt door het gebruik van deze titel bewust een contrast neergezet tussen de macht van God en het zwakke waarmee God zich verbindt en dat God in dienst neemt (bijv. een mens met onreine lippen in Jes. 6,5; een kind in Jes. 9,6). Het gaat bij deze titel niet om menselijke machtsvertoon, maar om Gods verrassend ingrijpen, waarvoor Hij talloze legermachten tot

²²⁹ Berges, *Jesaja 40-48*, 295.

²³⁰ Berges, *Jesaja 40-48*, 362; Oswalt, *Isaiah. Chapters 1-39*, 536; Wardlaw, 'The Significance of Creation', 459.

²³¹ MacDonald, 'Monotheism in Isaiah', 53-54; Rudman, 'Idol-fabrication Passages in Isaiah', 114-120.

²³² Rudman, 'Idol-fabrication Passages in Isaiah', 118-119.

²³³ vgl. Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 82.

²³⁴ Dekker, 'To Whom Will You Liken Me', 103; MacDonald, 'Monotheism in Isaiah', 49-52.

²³⁵ vgl. Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 306, die eenzelfde conclusie trekt.

zijn beschikking heeft. Daarbij komt echter de betrokkenheid op Israël minder uitdrukkelijk naar voren. In 45,13 en 51,15 staat het spreken over JHWH van de legermachten dichterbij zijn universele (scheppings)macht dan bij zijn scheppen van Israël. In de reeks met titels die in 54,5 worden genoemd, staat JHWH van de legermachten bovendien parallel aan “God van de hele aarde”. Ten opzichte van het spreken over JHWH als schepper van Israël benadrukt JHWH van de legermachten meer zijn universele macht en soevereiniteit.

5.3.5. Rots

Verder wordt JHWH in Jesaja enkele keren rots genoemd. Evenals in Deuteronomium 32 gebeurt dat in de context van het spreken over JHWH als schepper van Israël, namelijk in Jesaja 17,10 (vgl. schepping van Israël in 17,7) en 44,8 (vgl. schepping van Israël in 44,2). In Jesaja 51,1 gaat het ook over een rots waaruit Israël gehouwen is, maar daar is die rots Abraham.²³⁶ De rotsmetafoor duidt op de betrouwbaarheid die JHWH vanouds in de geschiedenis aan Israël heeft bewezen.²³⁷ Dat hangt samen met de relatie van JHWH met Israël die te horen is in “je schepper”. In Deuteronomium 32,18 is rots zelfs heel nauw verbonden met schepping/geboorte van Israël. Waar echter in het spreken over JHWH als schepper van Israël zijn scheppingsmacht en soevereiniteit meer nadruk krijgt, komt in het beeld van de rots meer zijn vastheid en betrouwbaarheid terug.

5.3.6. Samenhang en eigenheid van de diverse titels

Uiteindelijk wijzen al deze titels op dezelfde God. Ze vinden in de goddelijke hoogheid van JHWH als persoon hun samenhang.²³⁸ Daarom is het niet onlogisch dat in verschillende titels vergelijkbare elementen terugkomen. Tegelijk benadrukken verschillende titels verschillende elementen, want één titel omschrijft JHWH onvoldoende. Alle titels samen zijn nodig om enigszins een omschrijving van JHWH te kunnen geven. Dat wordt extra duidelijk in Jesaja 44,24-28 en 54,5 waar JHWH met diverse deelwoorden en namen wordt beschreven. Daarbij zijn Gods universele macht en zijn bijzondere relatie met Israël niet van elkaar te scheiden.²³⁹ Het spreken over JHWH als schepper van Israël duidt ten opzichte van andere behandelde titels meer het concrete handelen van JHWH aan Israël aan, waarmee Hij Israël in het leven roept, en dat verwachting wekt voor de toekomst, omdat zijn handelen wonderlijk en baanbrekend is.

5.4. Andere aanduidingen voor de relatie JHWH-Israël

Nu komt de verhouding van het spreken over JHWH als schepper van Israël tot andere aanduidingen voor de relatie van JHWH met Israël aan de orde. Eerst ga ik in op de

---

²³⁶ Beuken, *Jesaja. Deel IIb*, 109.

²³⁷ Beuken, *Jesaja. Deel IIa*, 207; Labuschagne, *Deuteronomium. Deel III*, 226.

²³⁸ vgl. Motyer, *The Prophecy of Isaiah*, 446; Watts, *Isaiah 34-66*, 157.

²³⁹ Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 528-529.

verhouding tussen schepping en verlossing, omdat die in het onderzoek de meeste aandacht heeft gekregen, sinds Von Rad heeft betoogd dat schepping in Jesaja ondergeschikt is aan verlossing. Daarna komt aan de orde hoe de relatie van JHWH met Israël wordt weergegeven in termen van verkiezing, knechtschap en vader/kind. Die komen namelijk ook voor in de context van het spreken over JHWH als schepper van Israël.

5.4.1. Verlossing

Sinds Von Rad is er veel discussie over de verhouding tussen schepping en verlossing binnen Jesaja 40-55. Die discussie wordt hier niet breed uitgemeten, omdat dit onderzoek zich niet richt op schepping in het algemeen, maar op schepping van Israël. Maar omdat het spreken over JHWH als schepper van Israël in Jesaja regelmatig nauw verbonden is met verlossing, kan niet aan deze discussie worden voorbijgegaan. Von Rad betoogde dat scheppingsgeloof geen zelfstandige traditie is. In Deutero-Jesaja zou schepping helemaal dienstbaar zijn aan verlossing en niet anders dan soteriologisch moeten worden verstaan. Na hem hebben velen daar hun instemming mee betoond.²⁴⁰

Deze visie van Von Rad is echter ook kritisch geëvalueerd, allereerst door Westermann. Hij erkent dat schepping binnen het Oude Testament niet in het centrum van de belangstelling staat, maar toch een belangrijk element is van Israëls geloof, dat niet slechts soteriologisch verstaan moet worden.²⁴¹ Later hebben sommigen bepleit dat schepping en verlossing op gelijk niveau staan, waarmee schepping een nog centralere plek krijgt dan bij Westermann.²⁴²

Ook als het gaat over de schepping van Israël binnen Jesaja zijn deze verschillende visies herkenbaar. In lijn met Von Rad hebben velen beargumenteerd dat schepping van Israël in Jesaja 40-55 simpelweg naar verlossing verwijst.²⁴³ In Jesaja 43,1-7 gaat het bijvoorbeeld over hoe JHWH het volk verlost en zal vrijkopen. De schepping van Israël, die in de bodeformule en in het laatste vers van de perikoop terugkomt, zou daar dan ook op moeten wijzen.²⁴⁴ In Jesaja 44,24 lijken schepping en verlossing van Israël helemaal met elkaar versmolten, omdat ze daar parallel aan elkaar staan.²⁴⁵ Jesaja kondigt nieuw handelen van

---

²⁴⁰ vgl. Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 17-18,24-26; Paas, *Creation and Judgement*, 6; Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 3-4; Zobel, 'Das Schöpfungshandeln Jahwes', 193.

²⁴¹ Dekker, 'De grondvesting van de aarde', 38.

²⁴² In studies die gaan over schepping (in Jesaja) worden vaak eerst verschillende visies besproken die na Von Rad tot stand zijn gekomen. Eberlein bespreekt bijvoorbeeld de visies van Von Rad, Westermann en Schmid (Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 24-63), Lee die van Von Rad, Rendtorff, Harner, Stuhlmüller, Haag en Hermisson (Lee, *Creation and Redemption*, 5-48). Fanwar brengt die visies samen onder drie hoofdvisies: (1) de prioriteit van verlossing boven schepping, in lijn met Von Rad; (2) de funderende aard van schepping, waarbij dus schepping een veel centralere plek krijgt toebedeeld; (3) schepping en verlossing staan op gelijk niveau, en kunnen niet onder één noemer worden gebracht (Fanwar, *Creation in Isaiah*, 4-22).

²⁴³ vgl. Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 188-189.

²⁴⁴ Berges, *Jesaja 40-48*, 271,278,295.

²⁴⁵ Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 90-92; Rendtorff, 'Die theologische Stellung', 9-10.

JHWH aan Israël aan, namelijk de bevrijding uit de ballingschap. Dat verlossende handelen wordt als een schepping van God neergezet.²⁴⁶

Von Rad heeft een punt als hij schepping dienstbaar maakt aan verlossing, want in Jesaja 40-55 gaat het over de bevrijding uit de ballingschap.²⁴⁷ Schepping en verlossing hangen daar nauw met elkaar samen. Met Gods scheppen van Israël wordt primair verwezen naar de uittocht uit Egypte, die ook als verlossingsdaad kan worden getypeerd. Toch blijft dan de vraag waarom in scheppingsterminologie gesproken wordt over verlossing. Bovendien is de verbinding tussen schepping en verlossing buiten Jesaja 40-55 minder sterk. Schepping en verlossing zijn dus niet identiek. Maar hoe verhoudt het spreken over JHWH als schepper van Israël zich dan wel tot verlossing?

Allereerst vormt schepping een krachtige garantie voor de verlossing.²⁴⁸ Dat JHWH verlosser wordt genoemd is al veelbelovend. In het gebruikte werkwoord **לָוַי** klinkt de rol van de lossers door uit de oudtestamentische wetgeving.²⁴⁹ Een lossers was een bloedverwant die de plicht heeft te hulp te schieten in geval van schulden (Lev. 25,25). Als JHWH (ver)lossers wordt genoemd in Jesaja, dan betekent dat dat JHWH als verwant bevrijdend optreedt voor Israël. Dat heeft iets van een plicht. Dat JHWH schepper is van Israël vormt echter een extra waarborg, doordat het benadrukt dat JHWH de macht, het recht (als eigenaar) en de wil heeft om Israël te verlossen.²⁵⁰ Eerder wees ik al op de brugfunctie van het spreken over JHWH als schepper van Israël: het kan Israël helpen verbinding te maken met zijn aloude geloof dat zijn kern vond in de uittocht uit Egypte. Dat geloof was Israël in de ballingschap kwijtgeraakt.²⁵¹ In de context van ballingschap, waarin Israël bang en moedeloos is, voegt het spreken over JHWH als schepper van Israël echt iets toe, omdat het woorden geeft aan hoe wonderlijk, baanbrekend, nieuw, effectief en doelgericht het handelen van JHWH aan Israël is.²⁵² Waar verlossing een nood impliceert waaruit gered moet worden, vestigt schepping meer de aandacht op het verrassend scheppende werk dat iets nieuws produceert of creëert, en de macht en het recht dat JHWH daartoe heeft. Het spreken over JHWH als schepper van Israël suggereert ook meer dan het spreken over verlossing dat JHWH's handelen universeel en wereldwijd is.²⁵³

Op die manier zet het spreken over JHWH als schepper van Israël de aankondiging van verlossing uit de ballingschap kracht bij. Maar die verlossing is niet het einddoel. Het gaat erom dat Israël weer gaat zeggen: "Ik hoor bij JHWH" (44,5). Dat Israël regelmatig de knecht van JHWH wordt genoemd, laat zien dat JHWH een hoger doel heeft, waarin de

²⁴⁶ Fanwar, *Creation in Isaiah*, 59; Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 3-6.

²⁴⁷ vgl. Dekker, 'De grondvesting van de aarde', 39.

²⁴⁸ Elliger, *Jesaja 40,1-45,7*, 466.

²⁴⁹ vgl. Beuken, *Jesaja. Deel IIa*, 163; Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 114-115.

²⁵⁰ Zie 3.6.

²⁵¹ Zie 3.5 en 3.6.

²⁵² vgl. Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 94.

²⁵³ Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 254-255.

scheppingsterminologie juist centraal staat. Het gaat om schepping tot verlossing, maar ook om verlossing tot nieuwe schepping.²⁵⁴ Jesaja loopt immers uit op een nieuwe schepping (65,17-25). Schepping is op een bepaalde manier het doel van verlossing: een nieuwe schepping, door oordeel en verlossing heen.²⁵⁵

Daarmee is niet gezegd dat schepping prioriteit verdient boven verlossing. Wel is aangetoond dat de verhouding tussen schepping en verlossing van Israël complexer is dan dat schepping dienstbaar is aan verlossing.²⁵⁶ Stuhlmüller verwoordt de onderlinge afhankelijkheid van schepping en verlossing als volgt: in Jesaja 40-55 helpt schepping om de kolossale proporties van verlossing tot uitdrukking te brengen, terwijl verlossing schepping in het verband van persoonlijke liefde plaatst.²⁵⁷ Als het gaat over schepping van Israël is schepping niet per se kolossaal (wel wonderlijk en nieuw), en heeft ook het idee van schepping al die persoonlijke relatie in zich. Wat Stuhlmüller echter goed tot uiting brengt is hoe schepping en verlossing elkaar aanvullen en versterken. Ik zou bij verlossing dan vooral de nood van Israël benadrukken en de familieband die in het woord 'losser' zit, met de lossingsplicht die daarin meekomt. Bij schepping staat vooral het doel centraal dat JHWH voor ogen heeft met Israël als zijn knecht, en verder zijn soevereine handelen aan Israël, op basis waarvan nieuw, wonderlijk scheppend-verlossend handelen verwacht kan worden. Als schepper van Israël is JHWH echter ook soeverein te besluiten geen ontferming meer te tonen (27,11).

5.4.2. Verkiezing

Naast verlossing is ook verkiezing een centraal element in Jesaja 40-55 als het gaat over de relatie van JHWH met Israël (41,8-9; 43,10; 44,1). Schepping en verkiezing zijn eveneens nauw met elkaar verbonden: in Jesaja 44,1-2 komt eerst ter sprake dat JHWH Israël gekozen heeft, en daarna heet Hij Israëls formeerder vanaf de moederschoot. Rendtorff concludeert hieruit dat schepping en verkiezing met elkaar versmelten: het gaat bij de schepping van Israël om de roeping/verkiezing van Israël, bij de uittocht uit Egypte en de verbondssluiting bij de Sinai, met op de achtergrond de roeping van Abraham.²⁵⁸ De verkiezing van Israël bevat net als het spreken over JHWH als schepper van Israël verwachting voor de toekomst, want JHWH benadrukt dat Hij Israël niet afgewezen heeft (41,9). De verkiezingstaal hangt

²⁵⁴ vgl. Ollenburger, 'Isaiah's Creation Theology', 69-70.

²⁵⁵ Wardlaw, 'The Significance of Creation', 451,468-470; vgl. Lessing, *Isaiah 40-55*, 65,308.

²⁵⁶ Dat wordt door Eberlein verwoord als hij schrijft dat schepping en verlossing onderling van elkaar afhankelijk zijn (Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 19-20).

²⁵⁷ Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 236.

²⁵⁸ Rendtorff, 'Die theologische Stellung', 11-12; vgl. Goldingay & Payne, *Isaiah 40-55. Volume I*, 322; Paas, *Creation and Judgement*, 351; Zobel, 'Das Schöpfungshandeln Jahwes', 192-193. Meestal wordt hierbij gewezen op de uittocht uit Egypte, maar ik wijs bewust ook op de roeping van Abraham. Abraham was immers onvruchtbaar. De beloften die God aan Abraham meegeeft leken dus onmogelijk te vervullen. In de weg die God met Abraham gaat is zo Gods scheppingskracht te zien, waardoor Isaak geboren wordt. In Jesaja 51,1-2 komt de oorsprong van het volk in Abraham en Sara terug. Daarbij klinkt met de woorden 'houwen' en 'delven' ook een soort scheppingsterminologie.

ook sterk samen met Israël als knecht van JHWH (41,8-9; 43,10; 44,1; 45,4). Zo is evenals bij de schepping van Israël het doel in beeld dat JHWH met Israël voor ogen heeft. Verder komt het contrast met de afgoden terug bij de verkiezing van Israël, net als bij de schepping van Israël: waar van afgoden wordt gezegd dat mensen voor hen kiezen (41,24), is het JHWH die Israël kiest.²⁵⁹ Zowel uit de taal van de schepping als die van de verkiezing blijkt hoe JHWH het initiatief heeft in zijn relatie met Israël, anders dan bij afgodendienst. Dat JHWH Israël gekozen heeft komt binnen Jesaja voor in Jesaja 40-55 en verder alleen in Jesaja 14,1, in een volkenprofetie over Babylon. Zowel schepping als verkiezing van Israël hebben dus duidelijk een actuele betekenis in de context van de ballingschap.

Opnieuw is dan echter de vraag waarom zowel scheppingsterminologie als verkiezingsterminologie wordt gebruikt. In de scheppingsterminologie komt meer dan in de verkiezingsterminologie de macht van JHWH tot uiting, evenals het wonderlijke en baanbrekende van hoe JHWH Israël in het leven geroepen heeft, dat verwachting wekt in de uitzichtloze situatie van de ballingschap.²⁶⁰ Verkiezing is directere, expliciete verbondstaal (vgl. Deut. 7,6-8).²⁶¹ Dat bevat ook een belofte, want God is trouw aan zijn verbond met zijn volk. De verkiezing en dit verbond motiveren mede Gods nieuwe scheppende handelen. Tegelijk wordt de verkiezing bekrachtigd door het spreken over JHWH als schepper van Israël. Dat wordt bijvoorbeeld zichtbaar in Jesaja 44,1-5. Daar wordt Israël eerst Gods uitgekozen volk genoemd. Daarna gaat het over water, Gods Geest en de zegen die worden uitgestort, waardoor nieuw leven en nieuwe toewijding aan JHWH tot bloei komen. Daarin is Gods scheppende handelen zichtbaar, waarmee JHWH de verkiezing van Israël bekrachtigt.

5.4.3. Knecht

Het thema van de knecht van JHWH is door heel Jesaja heen aanwezig. In Jesaja 1-39 worden sommige individuen als knecht van JHWH getypeerd, Eljakim in 22,20 en David in 37,35. In Jesaja 40-48 wordt Israël knecht van JHWH genoemd (41,8-9; 42,19; 43,10; 44,1.21; 45,4; 48,20). Vanaf Jesaja 49 is het niet meer Israël die knecht van JHWH heet, maar een persoon(lijkheid) die Israël representeert. In Jesaja 53,10 komt het nageslacht van de knecht naar voren, waarna vanaf Jesaja 54 steeds in het meervoud over de knechten van JHWH wordt gesproken.

Omdat het in dit onderzoek specifiek gaat over JHWH als schepper van Israël, ga ik nu slechts verder in op het spreken over Israël als knecht van JHWH binnen Jesaja 40-55. De taak van Israël als Gods knecht is blinden de ogen te openen, gevangenen te bevrijden uit de kerker, wie in het duister zitten uit de gevangenis (42,7) – een opmerkelijke taakomschrijving, aangezien Israël op dat moment zelf gevangen is, en blind en doof voor

²⁵⁹ Lee, *Creation and Redemption*, 178-183,224.

²⁶⁰ vgl. Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 123-129; Westermann, *Isaiah 40-66*, 135.

²⁶¹ vgl. Koole, *Jesaja II. Deel I*, 261. Het is wat dat betreft veelzeggend dat het werkwoord בָּחַר in Deuteronomium vaak voorkomt. In de rest van het Oude Testament komt het verder weinig expliciet voor.

wat God doet (42,18-25). Toch roept JHWH Israël op om te getuigen dat Hij alleen God is (43,8-13). Het is dus hoopvol dat JHWH Israël zijn knecht noemt, want het betekent dat JHWH zijn volk ondanks zijn oordeel over de zonde niet is vergeten en Israël niet heeft afgewezen (41,9; 44,21).

Het spreken over JHWH als schepper van Israël is nauw verbonden met het spreken over Israël als knecht van JHWH (Jes. 44,1-2.21). In Jesaja 44,21 wordt JHWH zelfs Israëls formeerder genoemd tussen twee aanduidingen van Israël als knecht in. Daarin komt het doel naar voren waarvoor JHWH zijn volk geformeerd heeft.²⁶² Dat doel wordt in 44,21 niet expliciet genoemd, maar het heeft waarschijnlijk betrekking op wat eerder is genoemd, namelijk het getuigen dat JHWH alleen God is (43,8-13), het vertellen van zijn lof (43,21).²⁶³ Dat wordt onderstreept door het “voor mij” in 44,21 (vgl. 43,21!), en door het gebruikte werkwoord צָרַף. Daarmee wordt tevens het contrast met het voorgaande duidelijk: in tegenstelling tot hoe mensen godenbeelden maken, om zich voor neer te buigen en die te dienen (44,15.17), formeert JHWH zich een volk om dat als knecht in dienst te nemen.²⁶⁴ En terwijl de afgodenmakers niets voorstellen (44,9), kan van JHWH’s scheppingsmacht veel verwacht worden. Dat impliceert dat de afgodsbeelden minder indrukwekkend zijn dan ze eruitzien, terwijl Israël in de positie van knecht juist indrukwekkender is, al is ze nu nog machteloos en gevangen.²⁶⁵ Afgodenmakers vormen een dode afgod die niet kan zien of horen, maar JHWH neemt het dode, blinde, dove Israël, en vormt het tot zijn knecht.²⁶⁶

Op deze manier geeft de taal van de knecht inhoud aan de schepping van Israël. Het maakt duidelijk wat JHWH van Israël maakt, hoe JHWH het volk ondanks zijn zonde niet afschrijft, maar een nieuw begin maakt en een doel met Israël voor ogen heeft. Tegelijk zal niet in elke tekst die spreekt over JHWH als schepper van Israël direct gedacht zijn aan de taal van de knecht.²⁶⁷

5.4.4. Vader/kind

Tot slot komt aan de orde hoe de relatie van JHWH met Israël in Jesaja wordt aangeduid met de verhouding vader/kind. Daarin is al iets van scheppingstaal te horen: JHWH heeft als vader Israël voortgebracht. Dat gaat over voortplanting, geboorte, herkomst, oorsprong.²⁶⁸

---

²⁶² Oswalt, *Isaiah. Chapters 40-66*, 165.

²⁶³ Elliger, *Jesaja 40,1-45,7*, 446.

²⁶⁴ Berges, *Jesaja 40-48*, 356; Ollenburger, ‘Isaiah’s Creation Theology’, 67.

²⁶⁵ Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55*, 249.

²⁶⁶ MacDonald, ‘Monotheism in Isaiah’, 53.

²⁶⁷ In Jesaja 65,18 zijn de knechten wel in beeld, maar in andere teksten buiten Jesaja 40-55 is het spreken over JHWH als schepper van Israël niet direct verbonden met de taal van de knecht. Ook binnen Jesaja 40-55 is de knecht niet altijd direct in beeld, bijv. in 43,15, 51,13 en 54,5. In 43,1 is niet direct iets van een doel zichtbaar, maar omdat dit vers de wonderlijke voortzetting is van 42,18-25 is de taal van de knecht wel in beeld (42,18-19).

²⁶⁸ Paas, *Creation and Judgement*, 357.

In Jesaja komt de verhouding vader/kind soms terug in de context van het spreken over JHWH als schepper van Israël.²⁶⁹

In Jesaja 43,6 spreekt JHWH over zijn zonen en dochters. Over ieder van hen zegt Hij in 43,7 dat Hij hem geschapen heeft. In beide uitspraken wordt de relatie van JHWH met zijn volk aangeduid, waarmee gemotiveerd wordt waarom JHWH het recht heeft zijn volk op te eisen en te verlossen uit de macht van de volken. Bij de schepping van Israël wordt daarbij Gods eer nadrukkelijk genoemd.

In Jesaja 45,9-11 noemt JHWH Israël zowel “mijn zonen” als “het werk van mijn handen”. Beide geven aan dat Israël niet in de positie is om JHWH kritisch te bevragen op de manier waarop Hij Israël bevrijdt, namelijk via Cyrus.

In Jesaja 64,7 wordt JHWH zowel vader als formeerder genoemd. Met beide verwoordt Jesaja de relatie van JHWH tot zijn volk als pleitgrond in gebed richting JHWH om zich niet langer te verbergen, maar in te grijpen. Beide laten iets zien over de autoriteit van JHWH over zijn volk. Voorafgaand aan dit gebed is het volk Israël al kinderen van JHWH genoemd (63,8), en in het gebed is JHWH al eerder “onze vader” genoemd (63,16). Dat JHWH in 64,7 ook Israëls formeerder heet, is in dit gebed een nieuw element.

In deze teksten staan het spreken over JHWH als vader van Israël en over JHWH als schepper van Israël dus parallel met elkaar. Ze komen in veel overeen.²⁷⁰ Toch zijn het onderscheiden beelden. Als JHWH vader wordt genoemd, klinkt daarin meer zijn familiale, intieme betrokkenheid bij het volk door; als JHWH schepper wordt genoemd meer zijn scheppersmacht, soevereiniteit en de eer die Hij verdient, en verder zijn wonderlijke, baanbrekende handelen aan Israël. Met de suffixen ev-2-m wordt ook in het spreken over JHWH als schepper van Israël een bijzondere relatie van JHWH met Israël zichtbaar.²⁷¹ De intieme betrokkenheid en liefde voor zijn volk komen echter sterker terug in het spreken over JHWH als vader en Israël als kinderen/zonen. Nog sterker worden die zichtbaar in het beeld van het huwelijk, als JHWH zichzelf de man van Sion noemt in 54,5. In het scheppingsmotief keren zijn macht en soevereiniteit meer terug.

5.5. Conclusies

In dit hoofdstuk stond allereerst de vraag centraal in hoeverre de focus bij het spreken over JHWH als schepper van Israël ligt op JHWH dan wel op Israël. Na de bestudering van andere aanduidingen voor JHWH en voor de relatie van JHWH met Israël kan gezegd worden dat de focus vooral ligt op wie JHWH is en wat Hij doet aan Israël. Israël is zeker in beeld, als het werk van Gods handen, dat zich daarom niet te hoog moet voordoen tegenover zijn schepper, en zich bescheiden dient op te stellen als knecht van JHWH (het doel waartoe JHWH Israël scheidt). Maar de nadruk ligt op wie JHWH is, op zijn macht en soevereiniteit, op

²⁶⁹ vgl. Deut. 32,18, in een hoofdstuk waar JHWH ook schepper van Israël is genoemd.

²⁷⁰ vgl. Goldingay, *Isaiah 56-66*, 420.

²⁷¹ vgl. Berges, *Jesaja 40-48*, 293.

zijn betrokkenheid op Israël, op wat van Hem verwacht kan worden. Doel van Israëls formering tot knecht is ook de eer van JHWH, dat Israël en andere volken erkennen dat Hij alleen God is.

Vervolgens was de vraag hoe het spreken over JHWH als schepper van Israël zich dan verhoudt tot andere aanduidingen voor JHWH en voor de relatie van JHWH met Israël. Bij de bestudering daarvan is steeds gebleken hoe nauw verschillende aanduidingen met elkaar samenhangen. De titel 'schepper van Israël' lijkt soms haast te versmelten met 'koning van Israël' en 'heilige van Israël'. Schepping van Israël lijkt soms haast inwisselbaar met verlossing en verkiezing van Israël. Toch blijkt het spreken over JHWH als schepper van Israël zijn eigen uitdrukingskracht te bezitten. Steeds voegt het wel iets toe aan de boodschap in Jesaja.

Ik benoem nu verschillende aspecten die belangrijk zijn bij het spreken over JHWH als schepper van Israël. Samen verwoorden zij het eigene daarvan ten opzichte van andere aanduidingen. Alleen het aspect 'soevereiniteit' duidt bijvoorbeeld wel verschil aan tussen schepping en verlossing, maar niet tussen schepping en koningschap. Niet alle aspecten spelen een rol in alle teksten die het spreken over JHWH als schepper van Israël bevatten, maar samen geven ze een beeld van het eigene daarvan binnen de theologie van Jesaja.

- (1) Schepping van Israël duidt op de oorsprong van het volk, op het initiatief van God om een volk in het leven te roepen. Daarbij gaat het niet alleen om het eerste begin, JHWH kan steeds een nieuw begin maken. Dit sluit aan bij de verkiezingstaal en het vaderbeeld, maar onderscheidt schepping van bijvoorbeeld verlossing en koningschap.
- (2) Bij Gods scheppen van Israël gaat het om concreet handelen van JHWH en om verwachting van JHWH's concrete ingrijpen. Dat geldt eveneens voor verlossing, maar heiligheid is bijvoorbeeld een meer algemeen begrip, dat niet direct naar concreet handelen verwijst.
- (3) Het spreken over JHWH als schepper van Israël duidt sterk op JHWH's macht en soevereiniteit. Hij heeft de macht en het recht om Israël te verlossen. Het bepaalt de verhouding tussen God en het volk als schepper en schepsel, als God en mensen, als pottenbakker en klei. Dit sluit aan bij JHWH als koning en de heilige van Israël, maar onderscheidt schepping van bijvoorbeeld verlossing en verkiezing.
- (4) Het spreken over schepping suggereert iets universeels, aangezien JHWH in Jesaja ook schepper van hemel en aarde wordt genoemd. Dat universele is eveneens zichtbaar bij JHWH als koning en JHWH van de legermachten. Als JHWH schepper van Israël heet is ook zijn bijzondere relatie met Israël zichtbaar, maar de taal van verlossing en vader/kind verwoorden het bijzondere en intieme van die relatie nog sterker.

- (5) Het spreken over JHWH als schepper van Israël heeft een sterke verwachting in zich, met name in de context van de ballingschap. Het helpt Israël weer verbinding te maken met zijn geloof in de God van bevrijding (vgl. de uittocht). De scheppingsterminologie zet de taal van verlossing en verkiezing kracht bij. Het biedt hoop en perspectief voor de toekomst, verwachting van nieuw, wonderlijk, baanbrekend handelen van JHWH.
- (6) Een ander aspect dat in beeld komt is het doel waartoe JHWH Israël scheidt: om als zijn knecht te getuigen, tot zijn eer en lof. Dit doel krijgt inhoud in de taal van de knecht en het thema heiligheid. Daarbij zit in het spreken over JHWH als schepper van Israël ook iets van de zorgvuldigheid waarmee Hij zijn volk formeert.
- (7) Dat JHWH schepper van Israël is staat verder in het kader van zijn uniciteit. Hij alleen is God. Het volk komt door het oordeel tot inzicht dat het nergens anders heen kan. Afgoden stellen in vergelijking met JHWH niets voor. Dat JHWH schepper van Israël is heeft in het contrast met de afgoden een eigen plek, net als verlossing, verkiezing en koningschap.

In alle verschillende aanduidingen, die elkaars soms sterk overlappen en aanvullen, schittert in al zijn eigenschappen de grootheid van JHWH. De genoemde aspecten verwoorden daarbij het eigene van het spreken over JHWH als schepper van Israël.

6. JHWH als schepper van Israël en zijn relatie met de volken

6.1. Inleiding

In Jesaja komen veel volken in beeld, maar schepping van een of ander volk blijft bewaard als uitdrukking voor Israël. Dat brengt mij tot de laatste deelvraag, die in dit hoofdstuk centraal staat: *Wat betekent het spreken over JHWH als schepper van Israël voor de relatie van JHWH met de andere volken?*

Daarvoor zal ik eerst beknopt ingaan op de plek van de volken binnen het boek Jesaja. Om de plek van Israël en de volken binnen Jesaja goed te kunnen duiden, kijk ik daarna breder naar de verhouding tussen Israël en de volken in het geheel van de Bijbel. Daarna breng ik het spreken over JHWH als schepper van Israël in verbinding met de plek van de volken in Jesaja, om zo een antwoord te kunnen geven op de deelvraag.

6.2. De volken in beeld in Jesaja

De volken komen in Jesaja regelmatig en op diverse manieren in beeld.²⁷² Allereerst kan worden gedacht aan het oordeel over de volken, zoals in de volkenprofetieën van Jesaja 13-23. Als de volken in beeld komen, is dat vaak in relatie tot Israël. Zo is Assyrië instrument van Gods oordeel over Israël (Jes. 10,5), en het oordeel over Egypte is onheilspellend voor Israël omdat Israël zijn vertrouwen op Egypte stelt (Jes. 30-31). Het oordeel over Babylon is juist bemoedigend voor Israël (vgl. 14,1-2; 43,14-15), omdat het redding betekent uit de ballingschap.

Toch komen de volken in Jesaja niet slechts in beeld ten dienste van Israël.²⁷³ Het boek Jesaja is vervuld van heilsmotieven voor de volken, die het boek op een bepaalde manier omlijsten. Ze komen immers zowel aan het begin als aan het eind van het boek voor. In Jesaja 2,1-5 trekken de volken op naar Sion om onderwijs van JHWH te ontvangen en heerst er wereldvrede. In Jesaja 66,18-24 nemen mensen uit de volken deel aan de dienst aan JHWH op zijn heilige berg.²⁷⁴ Verder spreekt Jesaja 25,6-7 van een feestmaal voor alle volken. Wel blijft Israël een speciale positie behouden. De volken trekken immers op naar Sion (vgl. Jes. 60-62). En als vreemdelingen onderdeel mogen worden van Gods verbond en

---

²⁷² Schultz noemt zes manieren: de volken zijn (1) instrumenten van Gods oordeel; (2) objecten van Gods toorn en oordeel; (3) ontvangers van onbemiddelde goddelijke zegen en verkiezing; (4) getuigen van Gods reddende en straffende handelen; (5) dienaren, die Israël volgen in het herstel van Jeruzalem na de ballingschap; (6) deelnemers in de redding en de eredienst van de ene God, bemiddeld door en naast Israël (Schultz, 'Nationalism and Universalism in Isaiah', 123). Zijn lijstje is echter niet compleet. De volken komen bijvoorbeeld ook in beeld als bondgenoten waarop Israël en Juda hun (misplaatste) vertrouwen stellen (vgl. Davies, 'The Destiny of the Nations in the Book of Isaiah', 101,104).

²⁷³ Dat wordt wel gesuggereerd door Stuhlmüller (Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 129-131). Zijn visie beperkt zich tot Jesaja 40-55. Die hoofdstukken richten zich inderdaad vooral op de bevrijding van Israël uit de ballingschap, maar wordt Israël ook licht voor de volken genoemd. Zo blijkt JHWH ook de volken op het oog te hebben. Vanuit Jesaja als geheel wordt echter nog duidelijker dat de volken een centralere plek hebben dan Stuhlmüller benoemt. In het vervolg wordt dat uitgewerkt.

²⁷⁴ Davies, 'The Destiny of the Nations', 94-95; vgl. Schultz, 'Nationalism and Universalism in Isaiah', 131.

welkom zijn in de tempel (Jes. 56,1-8), staat dit in het kader van Gods verbond met Israël. Israël heeft ten opzichte van de volken ook een speciale taak: Israël wordt licht voor alle volken genoemd (42,6) en moet getuigen te midden van de volken dat JHWH alleen God is (43,8-13). De speciale positie van Israël heeft dus een universeel doel en bestemming.²⁷⁵

Zeker in de laatste hoofdstukken van Jesaja wordt een verbreding zichtbaar. Vanaf Jesaja 54 gaat het over de knechten van JHWH, in onderscheid met de onrechtvaardigen. Tot die knechten van JHWH kunnen ook mensen uit andere volken behoren (zie 2.3.14; vgl. Jes. 56,1-8).

Al met al is zo een steeds inclusievere heilsbeweging zichtbaar in Jesaja. Jesaja gaat niet slechts over Israël, de volken hebben een centrale plek. Door heel het boek heen blijkt dat JHWH koning is over heel de aarde (bijv. Jes. 24), en dat de volken onder zijn machtsgebied vallen. Zij kunnen instrumenten zijn in zijn hand, objecten van zijn oordeel, maar ook van heil. De volken staan binnen Jesaja niet los van Israël, maar zeker in de laatste hoofdstukken lijken steeds meer openingen te ontstaan voor mensen uit andere volken om bij het volk van God, bij de knechten van JHWH te horen en in het heil en de toekomst die JHWH belooft te delen.

6.3. De volken in de verdere heilsgeschiedenis

De beweging die in Jesaja zichtbaar is, is zichtbaar vanaf het begin van het Oude Testament. Genesis begint immers met de schepping van de wereld, en pas vanaf Genesis 12 wordt ingezoomd op Abram, uit wie Israël voortkomt. De volken blijven dan echter in beeld: in Abram zullen alle volken gezegend worden (Gen. 12,3). Die lijn vindt voortgang in het Nieuwe Testament. Jezus draagt zijn leerlingen op om alle volken tot zijn leerlingen te maken (Mat. 28,19). Eerst zijn het nog alleen joden die bij Jezus horen, maar gaandeweg het boek Handelingen ontdekken de leerlingen dat ook heidenen erbij mogen horen. Zij worden geënt op de edele olijfboom (Rom. 11). Zij worden medeburgers, zij mogen meedelen in de geestelijke zegeningen die God in Christus geeft (Ef. 1-3). Dat wordt gesproken over *meedelen* laat zien dat het wel bij de joden begint.²⁷⁶ Israël behoudt wat dat betreft zijn speciale positie, maar heidenen mogen nu erbij horen. Waar God in Jesaja zowel koning van heel de aarde bleek als koning van Israël, wordt Jezus in het Nieuwe Testament zowel koning van de Joden genoemd als Hoofd van het lichaam van Christus (de kerk) en bovendien: hoog verheven boven alle hemelse vorsten en heersers, alle machten en krachten.²⁷⁷ Christenen uit de joden en uit de heidenen horen samen bij de ene Heer, Jezus Christus. Zij vormen één gemeenschap. Op die gemeenschap, de kerk, worden in 1 Petrus 2,9-10 meerdere titels toegepast die in het Oude Testament voor Israël golden (vgl. Ex. 19,6; Jes. 43,20-21). Dat betekent niet dat de kerk Israël vervangt, maar wel dat de kerk, bestaande uit christenen uit

²⁷⁵ Kim, 'The Oracles against The Nations', 74-75; Schultz, 'Nationalism and Universalism in Isaiah', 142,144.

²⁷⁶ Kinzer, *Israël in het hart van de kerk*, 67-81.

²⁷⁷ Kinzer, *Israël in het hart van de kerk*, 37.

joden én heidenen, in Christus deel krijgt aan wat in het Oude Testament aan Israël voorbehouden was.²⁷⁸

In het Nieuwe Testament wordt dus verbreed wat in Jesaja over Israël gezegd wordt, maar niet op zo'n manier dat Israël er niet meer toe doet. In het kader van de theologie van Jesaja betekent dit dat op basis van de inclusieve heilsbeweging het spreken over JHWH als schepper van Israël niet zomaar verbreed kan worden naar alle volken. De speciale positie van Israël blijft in Jesaja, en ook daarna, constant in beeld.

6.4. De volken en JHWH als schepper van Israël

Het gaat in Jesaja specifiek over JHWH als schepper van Israël, niet over JHWH als schepper van de volken. Ook als soms algemenere termen worden gebruikt bij het spreken over JHWH als schepper van Israël (zoals “mens” in 17,7; vgl. 27,11; 29,16; 45,9 waar andere algemenere termen klinken), is Israël gezien de context het object van Gods scheppen.²⁷⁹ Als JHWH maker van alles wordt genoemd (44,24), is daarmee geïmpliceerd dat Hij de volken heeft gemaakt.²⁸⁰ Maar Israël is het enige volk waarvan expliciet gezegd wordt dat JHWH het geschapen heeft.²⁸¹ Van een schepping van andere volken is in Jesaja geen sprake.

Er is één uitzondering: in 19,25 wordt over Assyrië het werk van Gods handen genoemd.²⁸² Daar wordt niet één van de drie scheppingswerkwoorden gebruikt, die ik in dit onderzoek als uitgangspunt neem, maar het is op z'n minst scheppingstaal. De aanduiding wordt in die hoedanigheid ook voor Israël gebruikt (bijv. 64,7). Jesaja 19,24-25 is een uitzonderlijk inclusieve tekst als het gaat over de volken. Israël wordt de derde genoemd bij Egypte en Assyrië, en Egypte en Assyrië krijgen titels die verder in Jesaja alleen voor Israël worden gebruikt: JHWH noemt Assyrië “werk van mijn handen” en Egypte “mijn volk”. Dat is echter wel een uitspraak waarmee Israël gezegend wordt.²⁸³ Het is dus niet zo dat hier van Assyrië helemaal los van Israël gezegd wordt dat het door JHWH geschapen is. Eerder vormt het onderdeel van de inclusieve heilsbeweging die in Jesaja zichtbaar is: wat van Israël gezegd wordt kan dan blijkbaar op de een of andere manier ook van Egypte en Assyrië gezegd worden.

Hetzelfde wordt zichtbaar in Jesaja 65,17-25, maar dan niet toegespitst op één volk. Aan de knechten van JHWH wordt de schepping van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde voor ogen gesteld, van Jeruzalem en haar volk tot vreugde. Met het noemen van Jeruzalem en Gods volk (65,19) is Israël in beeld. Onder de knechten kunnen zich echter mensen bevinden uit allerlei volken. Het scheppende en herscheppende werk dat JHWH doet aan zijn

²⁷⁸ Schreiner, *1, 2 Peter, Jude*, 114-116.

²⁷⁹ Dat is uitgewerkt bij de verschillende teksten in 2.3.

²⁸⁰ vgl. Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 98.

²⁸¹ Israël is het enige volk dat object is van בָּרָא, Bergman e.a., בָּרָא, 775.

²⁸² vgl. Becker, 'Zur Deutung von Jes 45,11b', 105.

²⁸³ בְּרָכּוֹ, aan het begin van Jes. 19,25, heeft een suffix ev-3-m, dat terugverwijst naar Israël.

volk Israël betekent daarom hoop voor wie uit de volken bij de knechten van JHWH gaat horen.²⁸⁴

Overigens bevat het spreken over JHWH als schepper van Israël niet per se een positieve boodschap voor de volken. Als schepper van Israël zorgt JHWH immers voor de ondergang van Babel (43,14-15), zodat zijn volk uit de ballingschap wordt verlost. Hij eist Israël voor zich op als zijn schepper (43,6), wat een nederlaag of teleurstelling voor de volken inhoudt.

Toch is het spreken over JHWH als schepper van Israël in de kern hoopvol voor de volken. Dat wordt met name duidelijk als het gaat over het doel waartoe JHWH Israël schept. Het doel is dat Israël als knecht van JHWH een licht voor de volken is, door te getuigen dat alleen JHWH God is en zijn lof te vertellen. Met de schepping van Israël is JHWH de andere volken niet vergeten, maar heeft JHWH de volken juist ook op het oog.²⁸⁵ De exclusieve positie van Israël wordt uitnodigend: vanaf zijn eerste begin staat Israël ten dienste van de volken. Dit blijkt niet uit elke tekst waarin JHWH schepper van Israël heet, maar waar Israël in de context knecht van JHWH wordt genoemd, is dat wel het geval.²⁸⁶ Het gaat in Jesaja niet slechts om de verlossing van Israël uit de ballingschap. Die staat wel heel centraal, maar die verlossing heeft een doel, en daarmee een verlossende boodschap voor alle mensen in de kosmos, die JHWH erkennen en naar Sion komen.²⁸⁷

Met het particularisme dat men zou kunnen horen in het spreken over JHWH als schepper van Israël zijn de volken dus niet uit beeld verdwenen.²⁸⁸ Dat zou ook vreemd zijn, want JHWH blijkt in Jesaja koning te zijn van heel de aarde, soeverein over alles en iedereen. Het spreken over JHWH als schepper van Israël is onderdeel van het spreken over wie JHWH is en wat Hij voorheeft met Israël en met heel de wereld. Daar komen het spreken over JHWH als schepper van Israël en over de relatie van JHWH met de volken samen. Beide staan in het kader van de eer die JHWH verdient van Israël en van alle volken.²⁸⁹

6.5. Conclusies

De vraag die in dit hoofdstuk centraal stond was wat het spreken over JHWH als schepper van Israël betekent voor de relatie van JHWH met de volken. Ik trek nu puntsgewijs enkele conclusies.

---

²⁸⁴ vgl. Wardlaw, 'The Significance of Creation', 465-466. Ook al bij de vroegere schepping van Israël bij de uittocht uit Egypte zijn mensen uit andere volken in beeld: mensen van allerlei herkomst trokken met Israël mee (Ex. 12,38).

²⁸⁵ Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 307.

²⁸⁶ Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 307.

²⁸⁷ vgl. Fanwar, *Creation in Isaiah*, 176-182; Stuhlmüller, *Creative Redemption*, 13-14. Dit komt ook terug in Jesaja 65,17-25, zoals hiervoor is uitgewerkt.

²⁸⁸ MacDonald, 'Monotheism in Isaiah', 154-155.

²⁸⁹ vgl. Eberlein, *Gott der Schöpfer – Israels Gott*, 174-183,188-189.

1. Het spreken over JHWH als schepper van Israël kan niet zomaar verbreed worden naar de andere volken. Hoewel JHWH alles gemaakt heeft, wordt niet expliciet van een ander volk gezegd dat JHWH het geschapen heeft.
2. Uit de inclusieve heilsbeweging die in Jesaja en ook in het geheel van Oude en Nieuwe Testament zichtbaar wordt, blijkt dat mensen uit andere volken wel kunnen delen in het scheppende en verlossende werk dat JHWH aan Israël doet: als knechten van JHWH delen ze in de nieuwe schepping (65,18). Als Assyrië in 19,25 werk van Gods handen wordt genoemd, gaat dat ook via Israël. Ondanks deze aanwijzingen van verbreding blijft het binnen Jesaja allereerst gaan over JHWH als schepper van Israël.
3. Daarmee zijn de volken niet uit beeld verdwenen. Het spreken over JHWH als schepper van Israël staat immers onder andere in verband met het spreken over Israël als knecht van JHWH. Als knecht van JHWH is Israël een licht voor alle volken en moet Israël de lof van JHWH vertellen, zodat tegenover de volken getuigenis klinkt dat JHWH alleen God is. JHWH scheidt Israël en zet Israël in ten gunste van de volken, opdat zij JHWH gaan erkennen en eren en zodat ook voor hen heil mogelijk is.
4. Dat JHWH schepper van Israël is, is niet per se gunstig voor de volken. Als schepper van Israël kan JHWH volken ten onder kan laten gaan, zoals Babylonië in 43,14. Verder kan Hij volken en heidense koningen als instrument gebruiken ten gunste van Israël (Cyrus in 45,1-13).

Al met al is de betekenis van het spreken over JHWH als schepper van Israël voor de relatie van JHWH met de volken divers. Het bevestigt een speciale positie van Israël, maar de volken blijven op diverse manieren wel in beeld. Israël staat vanaf het eerste exclusieve begin, als schepping van God, in dienst van alle volken.

7. Conclusie

7.1. Conclusies

In het Jesajaonderzoek is al vaak geschreven over schepping, maar het spreken over JHWH als schepper van *Israël* heeft tot nu toe weinig aandacht gehad. In dit onderzoek heb ik dat spreken onderzocht, met als centrale vraagstelling: *Wat is de plaats en betekenis van het spreken over JHWH als schepper van Israël binnen de theologie van het boek Jesaja?* Ik kom nu tot conclusies met betrekking deze vraag.

Bij de schepping van Israël is primair gedacht aan de uittocht uit Egypte, toen JHWH zijn volk bevrijd heeft uit de slavernij en tot zijn eigen volk heeft gemaakt. Op de achtergrond staan ook de aartsvadersgeschiedenissen, waarin JHWH uit onvruchtbare vrouwen toch een volk laat voortkomen. Hier wordt met scheppingsterminologie naar verwezen om het wonderlijke karakter van de wording van het volk en de bevrijding uit Egypte te verwoorden. Verder verwoordt de scheppingsterminologie iets van het doel dat JHWH met Israël voor ogen heeft: Hij maakt het tot zijn eigen volk, een heilig volk dat met en voor Hem leeft. Zo moet Israël een zegen voor de volken zijn (Gen. 12,3; Ex. 19,6). Dit alles kleurt ook het spreken over JHWH als schepper van Israël in Jesaja.

Uit het overzicht van teksten is gebleken dat het spreken over JHWH als schepper van Israël zowel binnen als buiten Jesaja voorkomt in verschillende historische, literaire en theologische contexten. De plaats en betekenis van het spreken over JHWH als schepper van Israël is daardoor niet eenduidig. Wel spitst het zich sterk toe in Jesaja 40-55, in de context van de Babylonische ballingschap. JHWH kondigt in die hoofdstukken aan het moedeloos geworden volk Israël verlossing uit de ballingschap aan. Dat JHWH in die context schepper van Israël wordt genoemd, kan de Israëlieten helpen weer verbinding te maken met hun geloof in de God van bevrijding (vgl. de uittocht). Het spreken over JHWH als schepper van Israël onderstreept en versterkt de boodschap van verlossing en verkiezing, evenals Gods scheppen in ruimere zin. Er spreekt een sterke verwachting uit voor de toekomst.

Het spreken over JHWH als schepper van Israël staat hierbij in nauw verband met verschillende andere motieven, maar kent daarin ook zijn eigenheid. Ten opzichte van verlossing, verkiezing en de vader-kind-relatie benadrukt het spreken over JHWH als schepper van Israël meer de macht en soevereiniteit van JHWH, waardoor wonderlijk en nieuw handelen van JHWH verwacht kan worden. Verder komt in het spreken over JHWH als schepper van Israël sterker dan bij verlossing en de vader-kind-relatie naar voren welk doel JHWH met Israël voor ogen heeft als knecht van JHWH. Ten opzichte van Gods scheppen in ruimere zin is bij het spreken over JHWH als schepper van Israël Gods betrokkenheid bij zijn volk veel meer in beeld. Bij schepping van Israël gaat het niet alleen erom dat JHWH Israël met zijn scheppingskracht in het leven heeft geroepen, maar ook dat Hij Israël tot zijn eigen volk heeft gemaakt en aan zich heeft verbonden. Hij maakt Israël van een blind en doof volk

tot een volk dat aan Hem is toegewijd, zijn lof vertelt en getuigt dat Hij alleen God is. Hieruit blijkt verder dat JHWH eigenaar is van zijn volk en het recht heeft het te verlossen. Gods scheppen in ruimere zin komt in Jesaja meestal voor in het kader van zijn scheppende en verlossende werk voor Israël en toont daarbij aan hoe God zijn universele macht en soevereiniteit inzet om Israël te verlossen. Dat komt ook terug als JHWH koning, heilige van Israël en JHWH van de legermachten wordt genoemd. Ten opzichte van die titels van JHWH komt in het spreken over JHWH als schepper van Israël meer zijn concrete handelen tot uitdrukking, zoals dat zichtbaar werd bij de uittocht uit Egypte, en in de tijd van de ballingschap verwacht kan worden.

In Jesaja is de aandacht met het spreken over JHWH als schepper van Israël vooral gericht op JHWH. Hierin krijgt het binnen Jesaja een eigen betekenis ten opzichte van andere teksten in het Oude Testament. In Deuteronomium, de Psalmen, Hosea en Maleachi staat meer op de voorgrond welke consequenties het voor het volk Israël heeft dat JHWH zijn schepper is: het volk moet naar Hem luisteren en geen afgoden dienen, en ontrouw is een onmogelijkheid als het volk één schepper heeft. In de context van de ballingschap in Jesaja 40-55 wordt met het spreken over JHWH als schepper van Israël juist benadrukt wat van JHWH te verwachten valt. Daarom wordt in 64,7 een beroep gedaan op JHWH als formeerder van zijn volk, als pleitgrond in een indringend gebed. En in Jesaja 65,17-18 blijkt waarnaar JHWH toewerkt: naar de schepping van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, en Jeruzalem en haar volk tot vreugde.

Binnen Jesaja toont de pottenbakkersmetafoor aan dat het wel consequenties heeft voor het volk dat JHWH zijn schepper is. Het volk is niet in de positie om JHWH te bevragen over de manier waarop JHWH het volk verlost, zoals klei zich niet tegenover zijn pottenbakker kan beklagen. Hier wordt de soevereiniteit van JHWH zichtbaar als schepper van Israël.

Het spreken over JHWH als schepper van Israël blijft niet beperkt tot Jesaja 40-55. Ik wees zojuist al op teksten in de waarschijnlijk post-exilische context van Jesaja 56-66. Verder komt het voor in Jesaja 17,7, 27,11 en 29,16. Daar zijn vergelijkbare elementen te herkennen met Jesaja 40-55, maar staat het spreken over JHWH als schepper van Israël niet in het kader van verlossing uit de ballingschap. Dat JHWH Israëls maker is betekent daar dat het volk in het oordeel niet anders meer kan dan vluchten naar JHWH, omdat afgoden niets blijken voor te stellen. Het is dan ook vreemd als Israël politieke plannen maakt zonder JHWH te raadplegen, vanuit de veronderstelling dat niemand hen ziet. Zo vergeten zij dat JHWH de pottenbakker is en zij de klei. Het ontbreekt het volk aan inzicht, en daarom toont zijn maker geen ontferming meer. Dat is schokkend, want juist uit het noemen van JHWH als Israëls maker spreekt dat van JHWH veel verwacht kan worden, als het volk bij Hem zijn toevlucht zoekt. Voor toekomst is het volk Israël helemaal van zijn schepper afhankelijk. In aanklachten moet dat motivatie zijn voor het volk zich te bekeren. In de context van de ballingschap is dit juist een hoopvolle boodschap.

Het is veelzeggend dat het spreken over JHWH als schepper van Israël in beide contexten een plek heeft in het contrast tussen JHWH en de afgoden. Het volk diende afgoden (17,8; 27,9) en meende ten tijde van de ballingschap dat zijn God het verloren had van de Babylonische goden. Jesaja maakt echter duidelijk dat niemand is als JHWH en dat het volk daarom geen afgoden moet dienen en in de ballingschap niet bang moet zijn voor de Babyloniërs met hun goden. In dit contrast tussen JHWH en de afgoden heeft het spreken over JHWH als schepper van Israël zijn eigen plek. Over afgoden wordt gezegd dat zij wórded gevormd door afgodenmakers, die niets voorstellen. JHWH vormt echter het dode, blinde, dove Israël tot zijn knecht. Dat is veelbelovend: JHWH is niet onmachtig gebleken en is zijn volk niet vergeten. Hij alleen is God. De ballingschap is oordeel van Hem over zijn volk, maar Hij kan en wil ook een nieuw begin maken. Hij neemt zijn volk opnieuw in dienst.

Met het doel dat JHWH voor ogen heeft met Israël als zijn knecht, zijn ook de volken in beeld. Hij formeert Israël tot zijn knecht, die een licht is voor alle volken, en mensen uit andere volken mogen uiteindelijk delen in het heil voor Israël als ze als knechten van JHWH bij JHWH horen. Het spreken over JHWH als schepper van Israël heeft dus betekenis voor de volken. Dit klinkt echter niet in alle teksten even duidelijk door. Dat JHWH schepper van Israël is kan ook de ondergang van andere volken betekenen of het gebruik van die volken ten behoeve van Israël. Wel wordt in Jesaja een inclusieve heilsbeweging zichtbaar, met steeds meer openingen voor de volken. Toch wordt van geen ander volk wordt immers los van Israël gezegd dat JHWH zijn schepper is. Dat getuigt van een constante bijzondere positie van Israël.

7.2. Slotbeschouwing

Nu ik de plek en betekenis van het spreken over JHWH als schepper van Israël binnen de theologie van Jesaja samenvattend heb verwoord, zeg ik nog enkele dingen over de relevantie van dit onderzoek en doe ik aanbevelingen voor verder onderzoek.

7.2.1. Relevantie

In het inleidend hoofdstuk had ik de relevantie van dit onderzoek verwoord voor verschillende domeinen. Nu ga ik na wat mijn onderzoek daarin concreet heeft opgeleverd.

Allereerst signaleerde ik een individualiserende tendens als het gaat om geloofsbeleving. Teksten in Jesaja worden vaak op persoonlijk, individueel niveau toegepast. In Jesaja gaat het echter over de schepping van Israël, en niet over de schepping van individuele mensen. In mijn evaluatie van Albertz' visie (3.2) bleken dat onderscheiden dingen te zijn. Bij schepping van Israël gaat het erom dat JHWH Israël tot zijn eigen volk maakt en wonderlijk bevrijdt, en bij de schepping van een persoon klinken die aspecten minder mee. Als het in Jesaja gaat over de knechten is de toon al meer individueel, maar de basis blijft dan dat die knechten delen in het heil voor Israël/Sion. Voor de geloofsbeleving vandaag is dat een

belangrijke correctie. Het volk, het collectief moet in beeld blijven. De taak van de knecht om te getuigen en de beloften die klinken zijn niet individueel, maar gericht op het volk Israël. Voor individuen vandaag geldt dat het veelbelovend is dat ze daarvan deel mogen uitmaken, van het volk waarmee JHWH zich verbindt, van het grotere doel waarmee Hij bezig is. Dat wordt deels verwoord in het spreken over JHWH als schepper van Israël.

Ten aanzien van het Israëldebat onderstreept het spreken over JHWH als schepper van Israël de complexiteit van dat debat. Enerzijds wordt de speciale positie van Israël bevestigd. Het motief van schepping van een of ander volk blijft immers voorbehouden aan Israël. Tegelijk wordt ook bij het motief van JHWH als schepper van Israël steeds meer een opening voor de volken zichtbaar. Die lijn wordt voortgezet in het Nieuwe Testament, waar in 1 Petrus 2,9 titels die uitsluitend aan Israël behoorden op de kerk worden toegepast, onder andere met een verwijzing naar Jesaja 43,21 (zij het niet met scheppingstaal). Dat betekent niet dat de kerk Israël vervangt, maar wel dat zij mag delen in de positie van Israël.

Uit het voorgaande is af te leiden dat de boodschap van het spreken over JHWH als schepper van Israël ook voor de kerk relevant is, in het kader van gemeenteopbouw. In Christus heet de christelijke gemeente Gods volk, en krijgt zij dus deel aan Israëls positie. Zij behoort toe aan God.²⁹⁰ Dat JHWH schepper van Israël heet, kan de kerk in gemeenteopbouwprocessen bemoedigen, want het laat zien dat ook in tijden van crisis, verdrukking, zonde en teleurstelling veel van JHWH verwacht kan worden. Verder wijst dit motief in gemeenteopbouw op het doel van het vertellen van Gods lof, het staan in Gods dienst, en stelt het de gemeente voor de kritische vraag of zij haar toevlucht zoekt bij JHWH en Hem niet kritisch bevraagt. Het spreken over JHWH als schepper van Israël kan zo in gemeenteopbouw helpen om een goede basis te vinden.

Ten opzichte van de maakbaarheidsgedachte in de samenleving is in dit onderzoek gebleken dat ook het spreken over JHWH als schepper van Israël dat weerspreekt. Waar mensen goden maken, vormt God Israël als zijn knecht. Israël moet het van Hem alleen verwachten en mag Hem niet kritisch bevragen. Dit vormt ook een kritische boodschap voor mensen die het vandaag beter denken te weten, zichzelf denken te redden of elders hun toevlucht zoeken. Het motief van JHWH als schepper van *Israël* is daarbij vooral toepasbaar in de kerk, omdat het gaat over Gods eigen volk en niet over mensen die God helemaal niet kennen. Ook in de kerk moet de maakbaarheidsgedachte worden gecorrigeerd.

7.2.2. Aanbevelingen voor verder onderzoek

Na het verwoorden van de conclusies en de concrete relevantie van dit onderzoek, blijven nog altijd vragen liggen. Mijn onderzoek kent zijn beperkingen. Mijn onderzoek had bijvoorbeeld een theologische spits, beperkte zich tot Jesaja en daarbij tot de drie expliciete scheppingswerkwoorden. Ik doe nu enkele aanbevelingen voor verder onderzoek.

---

²⁹⁰ Vanuit het Nieuwe Testament gaat het dan om de drie-enige God, Vader, Zoon en Heilige Geest.

1. Allereerst zou verder onderzoek gedaan kunnen worden naar het motief van JHWH als schepper van Israël buiten Jesaja. Hoe kan het dat zo'n krachtig motief in het Oude Testament slechts sporadisch voorkomt? In dit onderzoek bleek het spreken in verschillende historische contexten zijn plek te hebben, maar wat is dan de herkomst van dit motief, hoe is het tot stand gekomen?
2. Binnen Jesaja zou verder onderzocht kunnen worden in hoeverre schepping van Israël vaker in beeld komt, als niet alleen de expliciete scheppingswerkwoorden maar ook meer impliciete scheppingstaal met betrekking tot Israël in beeld wordt gebracht. Wat doet dat met de plaats en betekenis van het motief van JHWH als schepper van Israël binnen de theologie van Jesaja en binnen het hele Oude Testament?
3. Verder zou onderzocht moeten worden welke plek het spreken over JHWH als schepper van Israël heeft in de receptiegeschiedenis van Jesaja en de rest van het Oude Testament. In hoeverre is dit motief opgepakt in de traditie van joodse en christelijke lezing van het Oude Testament? In het Nieuwe Testament wordt niet expliciet gesproken over de schepping van Israël of de kerk, terwijl andere titels voor Israël wel op de kerk worden toegepast. Wat betekent dit voor de betekenis die aan het spreken over JHWH als schepper van Israël gehecht is? Dit alles kan ook helpen in het beantwoorden van de vraag wat het spreken over JHWH als schepper van Israël voor het *huidige* Israël en het Joodse volk betekent.
4. Bij de verwoording van de relevantie benoemde ik de individualiserende tendens in hoe teksten uit Jesaja over het volk Israël gelezen worden. Het spreken over JHWH als schepper van het volk Israël werkt verdiepend en corrigerend met betrekking tot die individuele focus. Daarover heb ik verder nog niet veel kunnen zeggen. Verder onderzocht zou moeten worden hoe dit spreken over schepping van het volk Israël op een juiste manier persoonlijke toepassing kan krijgen voor christenen vandaag in een context van individualisering.
5. In dit onderzoek bleken de namen Jakob en Israël vaak inwisselbaar, evenals Sion en Israël soms haast met elkaar geïdentificeerd worden. Sion heeft binnen de theologie van Jesaja een centrale plek, en ook het veelvuldig voorkomen van de naam Jakob in Jesaja 40-48 valt op. Daarop kon ik in dit onderzoek niet verder ingaan. Verder onderzoek is nodig naar de verhouding van het spreken over JHWH als schepper van Israël tot de naam Jakob en tot Sion binnen de theologie van Jesaja.

Literatuurlijst

- Abernethy, A.T., *The Book of Isaiah and God's Kingdom. A Thematic Theological Approach* (Downers Grove: InterVarsity Press, 2016).
- Albertz, R., *Weltschöpfung und Menschenschöpfung, untersucht bei Deuterocesaja, Hiob und in den Psalmen* (Stuttgart: Calwer, 1974).
- Becker, J., 'Zur Deutung von Jes. 45,11b', *Biblica* 88.1 (2007), 100-109.
- Berges, U., *Jesaja 40-48*, HThKAT (Freiburg: Herder, 2008).
- Berges, U., *Jesaja 49-54*, HThKAT (Freiburg: Herder, 2015).
- Bergman, J. e.a., **בְּרָא**, in: G.J. Botterweck & H. Ringgren (eds.), *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament. Band I* (Stuttgart: Kohlhammer, 1973), 769-777.
- Beuken, W.M., *Jesaja 13-27*, HThKAT (Freiburg: Herder, 2007).
- Beuken, W.M., *Jesaja 28-39*, HThKAT (Freiburg: Herder, 2010).
- Beuken, W.M., *Jesaja. Deel IIa*, PredOT (Nijkerk: Callenbach, 1979).
- Beuken, W.M., *Jesaja. Deel IIb*, PredOT (Nijkerk: Callenbach, 1983).
- Beuken, W.M., *Jesaja. Deel IIIb*, PredOT (Nijkerk: Callenbach, 1989).
- Booij, Th., *Psalmen. Deel III*, PredOT (Nijkerk: Callenbach, 1994).
- Carpenter, E., **עֲשֵׂה**, in: W.A. VanGemeren (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis. Volume 3* (Carlisle: Paternoster, 1997), 546-552.
- Childs, B.S., *Isaiah. A Commentary*, OTL (Louisville: Westminster John Knox, 2001).
- Craigie, P.C., *The Book of Deuteronomy*, NICOT (Grand Rapids: Eerdmans, 1976).
- Davies, G.I., 'The Destiny of the Nations in the Book of Isaiah', in: J. Vermeylen (ed.), *The Book of Isaiah. Le livre d'Isaïe. Les oracles et leurs reflectures unité et complexité de l'ouvrage* (Leuven: University Press/Peters, 1989), 93-120.
- Dearman, J.A., *The Book of Hosea*, NICOT (Grand Rapids: Eerdmans, 2010).
- Dekker, J., 'De grondvesting van de aarde. Schepping en geschiedenis in het boek Jesaja', in: C.N. van der Ziel & H. Holwerda (eds.), *Het stralend teken. 60 jaar exegetische vergezichten van dr. D. Holwerda* (Franeker: Van Wijnen, 2010), 28-45.
- Dekker, J., 'Isaiah, Prophet in the Service of the Holy One of Israel (Isa 1-39)', in: H.G.L. Peels & S.D. Snyman (eds.), *The Lion Has Roared: Theological Themes in the Prophetic Literature of the Old Testament* (Eugene: Wipf & Stock, 2012), 40-64.
- Dekker, J. '“To Whom Will You Liken Me and Make Me Equal?” The Isaianic Message of the Uniqueness of YHWH in the Context of Religious Pluralism', in: J. Dekker & G. Kwakkel (eds.), *Reading and Listening. Meeting One God in Many Texts. Festschrift for Eric Peels on the occasion of his 25th jubilee as professor of Old Testament Studies*, ACEBT-SS 16 (Bergambacht NL: 2vm, 2018), 101-109.
- Eberlein, K., *Gott der Schöpfer – Israels Gott. Eine exegetisch-hermeneutische Studie zur theologischen Funktion alttestamentlicher Schöpfungsaussagen* (Frankfurt am

- Main/Bern/New York: Lang, 1986).
- Elliger, K., *Deuterocesaja. 1. Teilband. Jesaja 40,1-45,7*, BKAT (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1978).
- Fanwar, W.M., *Creation in Isaiah* [dissertatie Andrews University, 2001].
- Gelderen, C. van & W.H. Gispen, *Het boek Hosea*, COT (Kampen: Kok, 1953).
- Goldingay, J.E., *The Message of Isaiah 40-55. A Literary-Theological Commentary* (London: Clark, 2005).
- Goldingay, J.E. & D.F. Payne, *A Critical and Exegetical Commentary on Isaiah 40-55. Volume I. Introduction and Commentary on Isaiah 40,1-44,23*, ICC (London: T&T Clark, 2006).
- Goldingay, J.E. & D.F. Payne, *A Critical and Exegetical Commentary on Isaiah 40-55. Volume II. Commentary on Isaiah 44,24-55,13*, ICC (London: T&T Clark, 2006).
- Goldingay, J.E., 'The Theology of Isaiah', in: D.G. Firth & H.G.M. Williamson (eds.), *Interpreting Isaiah. Issues and Approaches* (Downers Grove: InterVarsity Press, 2009), 168-190.
- Goldingay, J.E., *A Critical and Exegetical Commentary on Isaiah 56-66*, ICC (London: Bloomsbury, 2014).
- Harner, Ph.B., 'Creation Faith in Deutero-Isaiah', *Vetus Testamentum* 17.3 (1967), 298-306.
- Hays, R.B., 'Reading the Bible with Eyes of Faith: The Practice of Theological Exegesis', *Journal of Theological Interpretation* 1.1 (2007), 5-21.
- Hermisson, H.J., *Deuterocesaja. 3. Teilband. Jesaja 49,14-55,13*, BKAT (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017).
- Hossfeld, F.L. & E. Zenger, *Psalmen 51-100*, HThKAT (Freiburg: Herder, 2000).
- Hossfeld, F.L. & E. Zenger, *Psalmen 101-150*, HThKAT (Freiburg: Herder, 2008).
- Kaiser, O., *Isaiah 13-39. A Commentary*, OTL (London: SCM Press, 1974).
- Kim, H.C.P., 'The Oracles against the Nations', in: L.S. Tiemeyer (ed.), *The Oxford Handbook of Isaiah* (Oxford: University Press, 2020), 59-78.
- Kinzer, M.S., *Israël in het hart van de kerk. Jezus in het hart van Israël*, vert. J. Bol (Zwolle: Scholten, 2020).
- Koehler, L. & W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, vert. M.E.J. Richardson (Leiden/Boston/Köln: Brill, 2001).
- Konkel, A.H., יִצְרָה, in: W.A. VanGemeren (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis. Volume 2* (Carlisle: Paternoster, 1997), 503-506.
- Koole, J.L., *Jesaja II. Deel I. Jesaja 40 tot en met 48*, COT (Kampen: Kok, 1985).
- Koole, J.L., *Jesaja II. Deel II. Jesaja 49 tot en met 55*, COT (Kampen: Kok, 1990).
- Koole, J.L., *Jesaja III*, COT (Kampen: Kok, 1995).
- Korpel, M.C.A. & J.C. de Moor, *The Structure of Classical Hebrew Poetry: Isaiah 40-55* (Leiden: Brill, 1998).
- Kwakkel, G., *Leren interpreteren. Informatie en instructies met betrekking tot hermeneutiek*

- en exegese van het Oude Testament* (syllabus TU Kampen, 2021).
- Labuschagne, C.J., 'Gods schepping en zijn schepselen' (Faculty of Theology and Religious Studies, University of Groningen, 1994). Geraadpleegd via:
https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/3291207/z_26ozgod4.pdf [16 juni 2021]
- Labuschagne, C.J., *Deuteronomium. Deel III*, PredOT (Baarn: Callenbach, 1997).
- Lee, S.S.K., *Creation and Redemption in Isaiah 40-55* [dissertatie University of Edinburgh, 1993].
- Lessing, R.R., *Isaiah 40-55*, Concordia (Saint Louis: Concordia, 2011).
- MacDonald, N., 'Monotheism and Isaiah', in: D.G. Firth & H.G.M. Williamson (eds.), *Interpreting Isaiah. Issues and Approaches* (Downers Grove: InterVarsity Press, 2009), 43-61.
- Mackay, J.L., *A Study Commentary on Isaiah. Volume I. Chapters 1-39*, An EP Study Commentary (Faverdale North: Evangelical Press, 2008).
- Mackay, J.L., *A Study Commentary on Isaiah. Volume II. Chapters 40-66*, An EP Study Commentary (Faverdale North: Evangelical Press, 2009).
- McCarthy, D.J., 'Creation' Motifs in Ancient Hebrew Poetry', *The Catholic Biblical Quarterly* 29.3 (1967), 393-406.
- Motyer, J.A., *The Prophecy of Isaiah* (Leicester: InterVarsity Press, 1993).
- Nestor, D., 'If Not Now, When? The Ecological Potential of Isaiah's 'New Things'', in: M.L. Coloe (ed.), *Creation is Groaning. Biblical and Theological Perspectives* (Collegeville: Liturgical Press, 2013), 33-56.
- Ollenburger, B.C., 'Isaiah's Creation Theology', *Ex Auditu* 3 (1987), 54-71.
- Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah. Chapters 1-39*, NICOT (Grand Rapids: Eerdmans, 1986).
- Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah. Chapters 40-66*, NICOT (Grand Rapids: Eerdmans, 1998).
- Oswalt, J.N., *Isaiah*, NIVAC (Grand Rapids: Zondervan, 2003).
- Paas, S., *Creation and Judgement. Creation Texts in Some Eighth Century Prophets* (Leiden: Brill, 2003).
- Peels, H.G.L., *De wraak van God. De betekenis van de wortel NQM en de functie van de NQM-teksten in het kader van de oudtestamentische Godsopenbaring* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1992).
- Poirier, J.C., 'Theological Interpretation' and Its Consequences', *Tyndale Bulletin* 60.2 (2009), 105-118.
- Prinsloo, W.S., 'Psalm 149: Praise Yahweh with Tambourine and Two-edged Sword', *Zeitschrift für die Alttestamentische Wissenschaft* 109.3 (1997), 395-407.
- Reisel, M., 'The Relation Between the Creative Function of the Verbs 'SH, YTSR, BR' in Isaiah 43:7 and 45:7', in: M. Boertien (e.a.), *Verkenningen in een stroomgebied. Proeve van oudtestamentisch onderzoek, ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. M.A. Beek van de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam: Huisdrukkerij Universiteit van Amsterdam,

1974), 65-79.

Rendtorff, R., 'Die theologische Stellung des Schöpfungsglaubens bei Deuterocesaja', *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 51.1 (1954), 3-13.

Ridderbos, J., *Deuteronomium II*, KV (Kampen: Kok, 1964).

Ridderbos, J., *De Psalmen. II: Psalm 42-106*, COT (Kok: Kampen, 1958).

Ringgren, H., עֲשֵׂה, in: H.-J. Fabry & H. Ringgren (eds.), *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament. Band VI* (Stuttgart: Kohlhammer, 1989), 413-432.

Roberts, J.M.M., *First Isaiah. A Commentary*, Hermeneia (Minneapolis: Fortress Press, 2015).

Rudman, D., 'The Theology of the Idol Fabrication Passages in Second Isaiah', *Old Testament Essays* 12.1 (1999), 114-121.

Rudolph, W., *Hosea*, KAT (Gütersloh: Gerd Mohn, 1966).

Schmidt, W.H., בְּרָא, in: E. Jenni & C. Westermann (eds.), *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament. Band I* (München: Kaiser, 1971), 336-339.

Schreiner, T.R., *1, 2 Peter, Jude*, NAC (Nashville: Broadman & Holman, 2003).

Schultz, R.L., 'Nationalism and universalism in Isaiah', in: D.G. Firth & H.G.M. Williamson (eds.), *Interpreting Isaiah. Issues and Approaches* (Downers Grove: InterVarsity Press, 2009), 122-144.

Smith, G.V., *Isaiah 40-66*, NAC (Nashville: B&H Publishing Group, 2009).

Snijders, L.A., *Jesaja. Deel I*, PredOT (Nijkerk: Callenbach, 1969).

Stuhlmüller, C., *Creative Redemption in Deutero-Isaiah* (Rome: Biblical Institute Press, 1970).

Stuhlmüller, 'Yahweh-King and Deutero-Isaiah', *Biblical Research* 15 (1970), 32-45.

Taylor, R.A. & E.R. Clendenen, *Haggai, Malachi*, NAC (Nashville: Broadman & Holman, 2004).

Vanhoozer, K.J., 'What is Theological Interpretation of the Bible?', in: K.J. Vanhoozer (ed.), *Theological Interpretation of the Old Testament. A Book-by-Book Survey* (London: Baker, 2008), 15-28.

Verhoef, P.A., *The Books of Haggai and Malachi*, NICOT (Grand Rapids: Eerdmans, 1987).

Wardlaw, T.R., 'The Significance of Creation in the Book of Isaiah', *JETS* 59.3 (2016), 449-471.

Watts, J.D.W., *Isaiah 1-33*, WBC (Waco: Word Books, 1985).

Watts, J.D.W., *Isaiah 34-66*, WBC (Waco: Word Books, 1987).

Westermann, C., *Isaiah 40-66. A Commentary*, OTL (London: SCM Press, 1969).

Wildberger, H., *Jesaja. 2. Teilband. Jesaja 13-27*, BKAT (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1978).

Wildberger, H., *Jesaja. 3. Teilband. Jesaja 28-39. Das Buch, der Prophet und seine Botschaft*, BKAT (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1982).

Woude, A.S. van der, *Haggai, Maleachi*, PredOT (Nijkerk: Callenbach, 1982).

Zobel, H.-J., 'Das Schöpfungshandeln Jahwes im Zeugnis der Propheten', in: J. Hausmann & H.-J. Zobel (eds.), *Alttestamentlicher Glaube und Biblische Theologie: Festschrift für Horst*

Dietrich Preuss (Stuttgart, 1992).

Waar ik niet gebruik maak van een eigen vertaling, komen citaten van Bijbelverzen uit de Nieuwe Bijbelvertaling (2004).

Voor de Hebreeuwse tekst heb ik gebruik gemaakt van de BHS (*Biblia Hebraica Stuttgartensia*), in de vijfde (fundamenteel bijgewerkte) editie van de Deutsche Bibelgesellschaft, uit 1997, met K. Elliger en W. Rudolph als redacteurs.